

LITVÁN GYÖRGY

Egy barátság dokumentumai\*

Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből

„Eljöhet az idő, amikor az emberek szívesen olvasnák a Mihály és az én leveleimet (persze annál szívesebben, ha azt lehetne mint *folyamatos* korrespondenciát feltárni!). Persze ma fogalmam sincs arról, hogy az irataim tömegében mennyi eredeti levelet fogunk (helyesebben *fognak*) találni Mihálytól.” Jászi Oszkár 1955. május 25-én írta ezeket a sorokat Károlyi Mihálynénak. Aggodalma szerencsére feleslegesnek bizonyult. Mintegy három évtizeden át folytatott levelezésük, hála mindkét fél gondosságának, kétoldalúan és gyakorlatilag teljes egészében fennmaradt, s egyfelől Károlyi Mihálynénak, másfelől Jászi meghatalmazottjainak és a New York-i Columbia Egyetem könyvtárának szíveségéből a kutatás és publikálás számára a közelmúltban hozzáférhetővé vált.<sup>1</sup>

Az 1919 és 1949 között írt több száz levél, levelezőlap és távirat — márcsak a két férfi politikai súlya és szerepe révén is — felbecsülhetetlen értékű, nélkülözhetetlen forrásanyaga az egész korszak, de különösen az 1919 és 1924 közötti demokratikus és szocialista magyar emigráció s a második világháború alatti angliai és amerikai magyar antifasiszta mozgalmak és szervezkedések történetének. Egyben, természetesen, a két ember 1919 utáni politikai pályaképeinek.

Mindezt, levelezésük egyéb szektorainak és más forrásoknak a bevonásával, a további kutatásnak kell majd feldolgoznia. A hatalmas információ-, vallomás- és vita-anyagból itt csak egy szálát próbálunk végigkísérni és illusztrálni: kettejük viszonyának alakulását, barátságuk kibontakozását, megszakadását és utóéletét. Minthogy e barátság keletkezését, színezetét és fő tartalmát tekintve politikai jellegű volt, története közérdekű, s szervesen beleágyazódik a kor történetébe, politikai és ideológiai küzdelmeibe. Emberi drámává viszont az avatja, amennyiben *több* volt politikai fegyverbarátságnál.

Sokkal több volt annál. A délfraanciaországi Vence-ban haldokló Károlyi elhomályosuló szemével és öntudatával az Amerikában élő, hosszú évek óta nem látott Jászit hitte maga mellett, agóniájában hozzá beszélt, vele vitatkozott, neki magyarázkodott. Jászi pedig, aki barátságukat évekkal azelőtt erőszakosan

\* Száz éve született Jászi Oszkár.

<sup>1</sup> Károlyi levél- és irathagyatéka, immár rendezett állapotban, a Párttörténeti Intézet Archivumában található (704. fond), Jászié pedig a New York-i Columbia Egyetem könyvtárában (Butler Library, Special Collections). Ez utóbbiból a Károlyi-levelek fénymásolatát dr. Vezér Erzsébet hozta haza és bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt mondok köszönetet. Mivel a tanulmányban forrásul használt és idézett levelek túlnyomó része e két hagyatékban található, az ismétlődő forrásmegjelölés fölöslegessé válik, s a levelekre csupán pontos dátummal utalok a szövegben. Ugyanez vonatkozik azokra a felhasznált vagy idézett levelekre is, amelyeket Károlyi vagy Jászi valamely harmadik személlyel váltottak. A lelőhelyet csak olyan esetben jelölöm meg külön, ha az *nem* e két hagyaték valamelyike. Eltérő szövegváltozatok esetén mindig a ténylegesen elküldött levelet tekintettem hitelesnek. Az idegen nyelvű leveleket fordításban idézem.

megszakította, hátralevő, utolsó évében halott barátja politikai portréjának megrajzolását tekintette végső, egyetlen feladatának.

Levelezésük intenzitása és hőfoka bizonyítja, amit e két adat sejteni enged: bármily messze kerültek is egymástól, életük egész második felében talán többet jelentettek egymás számára minden más, harmonikusabb barátságnál. S ez mindkettőjükénél más-más okból feltűnő és jelentős. Jászi egész életét nagy barátságok szőtték be. Közülük is a legfontosabb volt számára ifjúkorában a Somló Bódoggal való szellemi együttműködés, majd Szabó Ervin baráti vitakozása, a tizes évektől Ady nagyrabecsülése (amire a legbüszkébb volt) és Braun Róbert hűsége, utolsó évtizedeiben pedig Csécsy Imre ragaszkodása. Életreszóló barátság fűzte sógorához, Madzsar Józsefhez, első feleségéhez, Lesznai Annához és tucatnyi ifjúkori harcostársához (Vámbéry Rusztem, Ágoston Péter, Szende Pál, Méray-Horváth Károly, Leopold Lajosék, Kunffy Lajosék stb.), s értett hozzá, hogy e meleg kapcsolatokat óceánokon és a múltó évtizedeken át is megőrizze. Károlynak viszont, talán ifjúságát leszámítva, soha nem voltak igazi barátai. Emlékirataiban megrendítő őszinteséggel írja le, hogy mivel túl későn, a negyvenen túl szakított osztályával, nem tudta már teljesen kitépni az ifjúkori környezetéhez fűződő érzelmi szálakat. Csak elvágta őket, de újak nem szövődtek helyettük. „Nyugaton sok igaz és hűséges baráttra tettem szert, akik ideológiailag sokkal közelebb álltak hozzám, s akiket mérhetetlenül jobban is becsültem — de ez mégsem volt ugyanaz.” „Életmódjuk, szokásaik idegenek voltak számomra. . . Elvesztettem saját környezetemet, de másikat nem kaptam helyette.”<sup>2</sup> Ebből eredezteti magányosságát, amelyet igazában csak egyetlen emberi kapcsolat enyhített s tett elviselhetővé: házassága, amely egyben a legerősebb bajtársi és munkatársi összetartozást jelentette. De feleségén kívül, néhány évet leszámítva, érzelmileg és intellektuálisan kétségkívül Jászi volt számára a legfontosabb.

Meglepő lehet ez márcsak azért is, mert hosszú életük és barátságuk során valójában roppant kevés időt töltöttek együtt. A forradalom előtt és alatt inkább csak hivatalos alkalmakkor, gyűléseken, megbeszéléseken, a Nemzeti Tanács, majd a minisztertanács ülésein találkoztak. A Tanácsköztársaság idején Jászi két-három alkalommal kereste fel Károlyit abban a svábhegyi villában, ahol emigrációjáig lakott. Az emigráció évtizedei alatt pedig — noha igazi barátságuk és együttműködésük ekkor kezdődött — soha nem éltek ugyanabban az országban, s a hátralevő 45 évben mindössze kb. tizenötször találkozhattak, akkor is csak órákra vagy egy-két napra: egyszer Ausztriában, négy-ötször Csehszlovákiában (1919—20), egyszer Olaszországban (1921), két-háromszor Jugoszláviában (1921—23), kétszer Párizsban (1926, 1928), egyszer Amerikában (1930), egyszer Németországban (1931), egyszer Bázelen (1934) és még egyszer, már Károlyi követsége idején, 1947-ben, Párizsban. Annál nagyobb szerep jutott kapcsolatukban — az utókor és a történész szerencséjére — a levelezésnek.

Levelezésük mennyisége és jellege már magában is mutatja e barátság fontosságát mindkettőjük számára. A vasszorgalmú és pedáns Jászi több levelet írt ugyan Károlynak, mint amennyit kapott tőle, Károlyi viszont, aki rossz levélíró volt, feleségén kívül *senkinek* nem írt annyit s főként úgy, mint Jászinak. Másoknál többnyire rövid közlésekre, véleménynyilvánításra szorítkozott, Jászival legbensőbb gondolatait osztotta meg még akkor is, amikor jól tudta, hogy nem számíthat egyetértésre.

<sup>2</sup> The Memoirs of Michael Károlyi. Faith without Illusion. London 1956. (Ezentúl: Faith without Illusion), 366.

Egyéniségük, származásuk, politikai múltjuk különbözősége a jelek szerint nemhogy gátja, hanem, éppen ellenkezőleg, egyik legfőbb serkentője volt összetartozásuknak. Károlyi rendkívül tisztelte Jászi műveltségét, rendszeres gondolkodását, fölényes íráskészségét, töretlenül baloldali múltját, megbízhatóságát és puritanizmusát. Az eszményeihez mindenek fölött ragaszkodó, az árral szembeúszó elvhűséget és moralitást testesítette meg számára. Jászi viszont csodálta Károlyi politikai intuícióját és merészségét, romantikus és nagylelkű egyéniségét, múltjával való leszámolásának következetességét. Az ő számára Károlyi azt a történelmi Magyarországot testesítette meg, amely a progresszió sokáig üldözött eszméit végre nem idegen és megrontó, hanem megmentő és a legjobb nemzeti hagyományokat követő principiumnak ismeri és fogadja el. És annak tudatában, hogy ő maga márcsak származása miatt is alkalmatlan a politikai vezérszerepre, de egyénisége sem olyan, hogy meg tudná ragadni a tömegek lelkét, fantáziáját — márpedig tisztában volt vele, hogy enélkül a legigazabb eszmék sem diadalmaskodhatnak — Károlyiban találta meg a „zászlót”, a magyar progresszió olyannyira hiányzó, romantikus vezéregyéniségét. Ezért érezte találkozásukat „sorsszerűnek”, s ezért igyekezett kétségbeesetten, minden erejével megakadályozni eltávolodásukat.

\*

Jászi sorsszerűséget látott már születésük körülményeiben is. Mindketten száz évvel ezelőtt születtek, mindössze két nap különbséggel. Jászi 1875. március 2-án, Nagykárolyban (az egyik Károlyi-kastély tőszomszédságában, de társadalmilag nagyon messzire attól, egy zsidó orvos fiaként), Károlyi március 4-én. Ezzel azután hosszú időre meg is szakadt minden párhuzamosság életpályájuk között, hacsak nem számítjuk annak, hogy mindketten a budapesti egyetem jogi fakultásán szereztek diplomát. Itt azonban aligha találkoztak. Károlyi a fiatal arisztokraták életét élte, az év nagyobb részében vidéken vagy külföldön tartózkodott. Jászi az ambiciózus szegény diák szorgalmával készült pályájára, majd kényszerűségből állást vállalt a Földművelésügyi Minisztériumban. Amikor néhány barátjával 1899 szeptemberében megalapította a *Huszedik Századot*, még nem voltak közvetlen politikai céljai. A hódító, fiatal tudomány, a szociológia művelése számára akart orgánumot és gárdát teremteni, majd ennek segítségével — egy polgárabb szabadelvűség jegyében — megújítani a magyar szellemi életet, mindenekelőtt a magyar tudományosságot. A tudomány és a gondolat szabadságáért vívott küzdelem kényszere vezette el, főként 1903 után, a közvetlen politikai harc szükségességének felismeréséhez.

Mindketten 1905-ben léptek be a politikába, csakhogy a szintér két ellenkező oldalán. A konzervatív agrárius táborhoz tartozó Károlyi ekkor lett először képviselő, s ekkor csatlakozott a Függetlenségi Párthoz is, amely a nacionalista és klerikális pártok reakciós egységfrontjának élén, hangzatos nemzeti jelszavakkal, éppen a hatalom meghódítására és a kiegyezéssel teremtett liberális rendszer retrográd irányú felszámolására készült. Jászi viszont, Adyval, a szociáldemokratákkal és a progresszió többi képviselőjével együtt, bécsi támogatással próbálta — sikertelenül — megtörni a Károlyiak által is megtettesített feudális erőket. A Jásziék által, Kristóffy belügyminiszter pártfogásával szervezett Választójogi Liga célja éppen a grófi uralomtól megszabadított polgári Magyarország volt. A kompromittáló bécsi szövetség káros, elszigetelő hatását Jászi hamar felismerte, de természetesen így sem kerülhette el, hogy a függetlenségi táborban a többi radikálshoz és szocialistához hasonlóan őt is „burgsandár”, „hazátlan”

jelzőkkel illessék. Károlyi színvonalban már ekkor is fölötte állt saját táborának, de mikor a Közművelődési Tanács elnökeként 1909-ben megjelent a Jászi-féle Társadalomtudományi Társaságtól elszakadt Magyar Társadalomtudományi Egyesületben, előadásában ő is nemzetietlenségben marasztalta el a szocializmust és — ami vele itt és akkor majdnem egyet jelentett — a szociológiai tudományt.<sup>3</sup>

A század első évtizedének végén, amikor a két férfi neve kezd széles körben is ismertté válni — az egyik a nagyhatalmú OMGE elnöke, a másik az ellenkező póluson elhelyezkedő Társadalomtudományi Társaság főtitkára és a *Huszedik Század* szerkesztője — a lehető legtávolabb álltak egymástól.<sup>4</sup> Jászi elbeszéli, hogy amikor 1910-ben Rubinek Gyula, az OMGE titkára azt mondta Szende Pálnak: „Az urak nem ismerik Károlyit, ő forradalmár, ő republikánus” — szavai a radikális körökben „általános derültséget keltettek”.<sup>5</sup>

Rövidesen mégis személyes találkozásra, sőt együttműködésre került sor közöttük. Amikor Tisza István 1912 júniusában az obstruáló ellenzék erőszakos letörésének eszközéhez nyúlt, a parlamentből kihurcoltatott és kitiltatott ellenzéki vezérek végre rászánták magukat, hogy Tisza ellen az „ördöggel”, azaz a parlamenten kívüli demokratikus és szocialista ellenzékkel is összefogjanak, méghozzá az egyetlen lehetséges alapon, az általános választójog követelése alapján. A szövetkezett ellenzék közös népgyűléseket rendezett az ország minden vidékén. A legelsőket egyikét Miskolcon tartották június 16-án, s szónokai Károlyi, Jászi és Landler Jenő voltak.

Mivel nem a politikai események, hanem két politikus viszonyának történetét vizsgáljuk, a keveset mondó egykorú hírlapi tudósítások helyett idézzük inkább Adynak egy akkoriban írt, „Mihály gróf elvtársai” című karcolatát:<sup>6</sup>

„Néhány szó arról, azaz egy apró, kis eset, hogy hogyan is állunk mi, leggőgösebb demokraták, nagybirtokú grófurakkal szemben. Tehát Mihály gróf ugyanazon gyorsvonattal és programmal utazott, mint két barátom, két nagyon előkelő, finom intellektuel. Bízattam a barátaimat: látogassuk meg grófi elvtársukat, kivel holnap ők egy nép előtt szavalnak, úri, de nem külön kocsijában.

— Neki kellene hozzánk jönni — szólt a temperamentumosabb barátom, amíg a másik mosolyogva, okosan vonogatta a vállát.

S nekem az jutott eszembe, hogy Mihály grófnak szokatlan ez a helyzet, s ő gyáva a nyilvánvalóan előkelő s arisztokrata proletárokkal szemben. De semmi se jutott eszembe, ami az én revolúciós barátaim gőgösségbe bújó biztos féltékenységét mentse. Ha Mihály gróf elvtársnak csapott föl — s másképpen is —, csak a hosszú, elegáns, aránylag művelt úrifiút kell benne látnunk, aki most velünk harcol. Fene messze lehetünk egy jó magyar demokráciától, ahol az én két ilyen kiváló bajtársam hetvenezer holdas döllyffel arisztokratáskodik.”

<sup>3</sup> A társadalomtudomány és a nemzeti érzés. Budapesti Hírlap, 1909. dec. 5.

<sup>4</sup> A nagy távolság ellenére már 1906-ban volt egy közvetett, s nem is egészen barátság-talan eszmecseréjük a hitbizományok megszüntetésének kérdéséről; ismertetését lásd Hajdu Tibor ugyane folyóirat-számban fentebb megjelent tanulmányában (168 old.). Károlyi és a *Budapesti Napló* e vitájához hozzáfűzném, hogy feltehetően a BN névtelen válaszcikkét is Jászi írta. A vita mindenestre már ekkor megmutatta egyfelől Károlyi „latens progresszivitását”, másfelől Jászi optimizmusát és fogékonyságát e még nagyon rejtett tendencia iránt.

<sup>5</sup> *Jászi*: Magyar kálvária — magyar föltámadás. Bécsi Magyar Kiadó, 1921 (második kiadás), (a továbbiakban: Magyar Kálvária), 106. Újabbban közli: Károlyi Mihály Válogatott Írásai, Bp. 1964. Gondolat (Szerk.: Kiss Szilvia), (a továbbiakban Károlyi Válogatott), II. köt. 272. Az epizódot Károlyi is idézi emlékirataiban: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 35. Szende nevét csak ő említi a történetben.

<sup>6</sup> Ady cikke a Nyugat 1912. aug. 1-i számában jelent meg. Közli: Ady Összes Prózái Művei. X. köt. Bp. 1973. Szerk. Láng József és Vezér Erzsébet, 198—199.

Az irodalomtörténeti kutatás e kis írás keletkezését 1912 júliusára teszi.<sup>7</sup> Az alkalom eszerint nem a miskolci, hanem a három héttel későbbi nagyváradai népgyűlés lett volna, a két baloldali értelmiségi pedig Kunfi Zsigmond és Szende Pál. A karcolatban azonban a szituáció megragadása a lényeges, ebbe pedig Landler és Jászi éppúgy beleillik, mint Kunfi és Szende.

Az első lépés ezzel mégis megtörtént a kölcsönös közeledés irányában, s ennek jelentőségét a reakciós kormányajtó sem becsülte le. „Károlyi Mihály gróf, a bőrkabátosok, a latifundiumosok, az agráriusok egykori vezére a Kazinczy utcába téved, a Népszavát tekintti orgánumának, a »hazátlan bitangok«, nemzetközi szocialisták és nemzetiségi agitátorok társaságában jár népgyűlésekre és Budapest utcáin tart rövid népszónoklatokat — írta Rákosi Jenő lapja. — Fényes bosszút fogunk állni, amikor majd ismét meg kell őt védelmeznünk mostani — szövetségesei ellen.”<sup>8</sup> A gonosz jóslat oly reálisnak tűnt még akkoriban, hogy maga Károlyi is csak annyit válaszolt rá: Isten mentsen meg engem a barátaimtól, az ellenségeimmel majd csak elbánok. Az új szövetségről alkotott felfogását pedig így foglalta össze: „én nem nézem azt, ki fogadja el az én programomat, hanem azt, hogy ő annak tartalmát tényleg a magáévá tegye, és így szívesen fogadom elvtársam Jászi Oszkárt is, ha ugyanarra az álláspontra helyezkedik, mint én”.<sup>9</sup> Jászi némileg másképp ítélte meg ugyanazt a jelenséget: Szerinte „a történelmi osztályoknak tisztábban és messzebb látó elemei átértézték a helyzet komolyságát, és a proletariátussal szövetkeznek a bécsi kamarilla és összevásárolt eszköze, a munkapárt ellen”.<sup>10</sup>

A fogékony Károlyira nem maradt hatás nélkül a miskolci találkozás, de ezt politikai helyzete és környezete egyelőre semlegesítette. Jóval később, már barátságuk idején mondja el, hogy a népgyűlésről jövet, ahol Jászi „a gondolatok ritka bőségével és nagy hatással beszélt, elragadtatással szóltam róla Darányi Ignácnak. — Jól ismerem Jászit — felelte Darányi. — Nagyon tehetséges, de nagyon veszedelmes fiatalember. Vigyázz rá.”<sup>11</sup>

Politikai kapcsolatuk újabb próbája 1914 tavaszára tehető. A dátum azért is jelentős, mert ekkor lettek mindketten formailag is pártvezérek. Károlyit Kossuth Ferenc halála után a Függetlenségi Párt — a parlamenti ellenzék legnagyobb pártja — elnökévé választották, Jászi pedig — későbbi véleménye szerint élete legfőbb politikai tévedéseként — ugyanekkor alapította meg a kicsiny, csakis szellemi súllyal rendelkező Radikális Pártot. Mikor ez utóbbit a parlamenti ellenzék, Vázsonyi Vilmos sugallatára, bojkottal akarta csírájában megfojtani, Jászi azt írta a *Világban*: „Tisztelettel figyelmeztetjük Andrássy Gyulát és Károlyi Mihályt, e komoly és tiszta politikusokat, hogy ne üljenek föl úgyszólván hiábavaló ugratásoknak. A radikálisok tervezett bojkottja silány féltékenységgé műve volna, mely minden ok nélkül gyengítené az ellenzék hadállásait.”<sup>12</sup> Csécsy Imre, egy jóval későbbi levelében így rögzíti ezt az epizódot: „a Te akkori pártalakításod értelméről és jelentőségéről elsőnek én informáltam őt, és — talán szerénytelenség nélkül mondhatom, mert ő maga tett akkor ilyen

<sup>7</sup> Uo. szerkesztői jegyzet, 551.

<sup>8</sup> Budapesti Hírlap, 1912. jun. 22.

<sup>9</sup> Válasz a Budapesti Hírlapnak. Magyarország, 1912. jun. 23. Közli: *Károlyi: Az új Magyarországért*. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. Bp. 1968. (Szerk. Litván György), 29.

<sup>10</sup> *Jászi: A magyar válság okai és következményei*. Huszadik Század, 1912. II. köt. 15.

<sup>11</sup> Egy egész világ ellen. 239.

<sup>12</sup> Kell-e polgári radikális párt? *Világ*, 1914. máj. 24.

kijelentést — hozzájárultam annak megakadályozásához, hogy akkori barátja: Vázsonyi mellé állva, Veled szembeforduljon.”<sup>13</sup>

Jászi ekkor már teljes mértékben felismerte Károlyi kivételes jelentőségét, megsejtette a személyében rejlő lehetőségeket, s nem elégedett meg a múltó, napi ellentétek elsimításával, hanem mindinkább a lényeges ellentétek feltárására, a szakadék áthidalására koncentrált. Már 1914 derekán kimondta: ma „valódi ellenzéki erő egyedül Károlyi Mihályban és legszűkebb csoportjában nyilvánul meg... Ámde milyen gyöngén és izoláltan áll ez a jövőbe látó politikus! A függetlenségi párt ősi talaja még mindig feudális terrén, s ez nehezíti meg oly nagyon lendületes fiatal vezére szárnypróbálgatásait a demokrácia felé. Pedig ezekben a szárnypróbálgatásokban van ma az egyedüli komoly ellenzéki politika.”<sup>14</sup>

A világháború kitörése, Károlyi franciaországi fogsága, majd az a politikai „fogság”, amelybe itthon a háborút támogató Függetlenségi Párt ejtette, újabb kétéves szünetet okozott érintkezésükben. Annál is inkább, mert ezeit Jászi sem vett részt a gyakorlati politikában. Csak 1916 nyaratól, az önálló Károlyi-párt megalakulása körüli időtől kezdődik újra a barátkozás és a tisztázó vita — nem is annyira a két politikus, mint inkább pártjaik s lapjaik között. Egyes sajtóértésülések szerint szó volt róla, hogy „esetleg szorosabb kapcsolat fog létesülni Károlyi Mihály pártja és a háború előtt szervezkedni kezdett polgári radikálpolitikusok között... Arról azonban — amit szintén emlegettek politikai körökben —, hogy közösen alakítanák meg pártjukat Károlyiék a polgári radikálisokkal, nincsen szó... éppen egymás meggyőződését tisztelő politikusok között vigyázni kell arra, hogy a különböző közjogi elvi alapon álló férfiak egy pártban ne egyesüljenek.”<sup>15</sup> A helyzet nemhogy az egyesülésre, de még a jó együttműködésre sem érett meg a két pártban, különösen azok szélsőséges, megcsontosodott köreiből. 1916 őszén a románok erdélyi betörése minden addiginál hevesebb vitát robbantott ki a függetlenségi *Magyarország* és a radikális-szabaddkőműves *Világ* között.<sup>16</sup> A durvaságig menő kölcsönös vádaskodás fő tárgya a régi Magyarország legnehezebb problémája, a nemzetiségi kérdés volt, amelyben a Károlyi-párt sovíniszta elemei és a nemzetiségi autonómiát követelő radikálisok kibékíthetetlenül ellentétes nézeteket vallottak. Braun Róbert, aki a *Világ* vitastílusát is elítélte, ezekben a napokban írta Jászinak: „Nagy kérdés, hogy a Károlyi-párt egyáltalán regenerációképes-e... egyre rezignáltabban nézem a magyar parlamentet, semmiféle életképes, fejlődőképes demokráciát nem látok benne.”<sup>17</sup> Jászi azonban nem adta fel a reményt, ellenkezőleg, éppen ekkor szánta rá magát a döntő lépésre, s személyesen Károlyihoz fordult. Feltehetően ekkor intézte hozzá legelső levelét, amelynek csupán keltezetlen fogalmazványa maradt fenn irathagyatékában.<sup>18</sup> Történelmi felelősségre figyelmezteti itt Károlyit, aki ma „talán az egyedüli ember, aki átvezethetné az országot a modern demokráciába. Ámde nemes küzdelme erőtlen marad mindaddig, amíg

<sup>13</sup> Csécsy 1930. márc. 6-i levele Jászihoz. Eredetije a Jászi-hagyatékban, másolata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (OSzKK) levő Csécsy-hagyatékban található.

<sup>14</sup> Splendid isolation. *Világ*, 1914. jún. 14.

<sup>15</sup> *Pesti Napló*, 1916. júl. 16. Az új párt.

<sup>16</sup> A vitacikkek: *Magyarország*, 1916. okt. 15, 17, 18, 19, 22, 24., ill. *Világ*, 1916. okt. 15, 18, 19, 22, 24.

<sup>17</sup> Braun Róbert 1916. nov. 23-i levele. OSzKK, Jászi-hagyaték.

<sup>18</sup> Uo.

épp szövetségesei és pártfelei verik ki kezéből a demokrácia kardját a nemzetiségi türelmetlenség törével. A háború, úgy látszik, vége felé közeleg. Készülni kell a békét követő végső küzdelemre. Addig az Ön kezében kell lenni az általános választójog gyalogsága mellett a nemzetiségi egyenjogúsítás tüzéségének. Enélkül lehetetlen legyőzni Tiszát és a feudális-plutokratikus reakciót." Ezt a gondolatot fejti ki részletesebben a *Világ*ba írt vitazáró cikkében is:<sup>19</sup> „Végezetül Károlyi Mihály grófhhoz volna néhány őszinte szavam, akit én is nagyon tisztetek, s akiben nemcsak a függetlenségi párt, de az egész magyar demokrácia egyik hivatott vezérének látom. Nagyobb, nehezebb, bátrabb szakítást a múlttal alig végzett politikusként, mint ő. Most nem szabad félúton megállnia, mert a félút e szörnyű világfelfordulás után csak visszavonulást jelenthet a kor igazi követelményei előtt. Az érzelmi pacifizmus mit sem ér, ha az nem célravezető gondolatokat és tetteket táplál. A becsületes pacifizmusnak az általános demokrácián kívül két vaspillére van: az egyik a nemzetiségi szabadság, a másik a kereskedelmi szabadság. Ezekkel a dolgokkal végre tisztába kell jönnie Károlyi Mihálynak, ha nemes törekvései és lendületes egyénisége számára termékeny munkakört akar találni. Ehhez azonban mindenekelőtt elveinek és barátainak szigorú revíziója volna szüksége.”

Nincs adat rá, hogy Károlyi akár a levélre, akár a cikkekre közvetlenül reagált volna. De elolvasta Jászinak a levélhez mellékelte munkáját a nemzetiségi kérdéstről, s amikor egy évvel később, Bernben találkoztak egy nemzetközi pacifista kongresszus alkalmából, sor kerülhetett végre a tisztázó, személyes eszmecserére. Ennek tartalmáról és eredményéről Károlyi beszél — igaz, évekkel később, már szoros barátságuk idején — emlékiratai mindkét kötetében. Az elsőben így: Jászi „könyve rendkívüli hatással volt rám. Nagy beszélgetésünket Svájcban, 1917 novemberében, éjjel, a szálló halljában, nem fogom elfelejteni. Rendkívüli benyomást tett rám, hogy ez az ember, akit oly sokra becsültem, a béke kérdésében tőlem függetlenül ugyanarra az eredményre jutott, mint én. Én a nemzetiségi kérdésben az ő álláspontjára jutottam, ő a békekérdésben az enyémre.”<sup>20</sup> A befejezetlenül maradt második kötet már több konkrétummal és fontos részlettel szolgál: „én magam Jászit — bár iránta régtől konkrétummal viseltetem — sokáig csak írsaiból ismertem. A háború alatt kerültünk közelebb egymáshoz. Svájcban, a pacifista kongresszus alkalmával alkalmam volt közelebből megismerni és megbecsülni egyéniségét. Ettől kezdve igyekeztem őt mindinkább bevonni politikám körébe. A Károlyi-párt konzervatív és sovén tagjai a közeledést erősen kifogásolták... Egy kérdésben nem értettem egyet vele a háború idején. Jászi ugyanis eleinte a Mitteleuropa gondolatának volt a híve, mert azt hitte, hogy a fejlettebb Németországhoz való közeledésünk lehetővé teszi a magyar oligarchia uralmának fenntartását. A közép-európai államok szövetségét akként ítélte meg, hogy ez közelebb visz a Keleti Svájc eszméjének megvalósulásához és a dunai államok konföderációjához. De már 1917-ben — főleg svájci útunk alatt — teljesen megnyertem az én külpolitikámnak. Ez annál könnyebb volt, mert akkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a Mitteleuropa terve nagyonis reakciós gondolat, és amellet komoly akadály a békének. Ettől kezdve minden tekintetben teljes egyetértésben működünk. Én elfogadtam Jászi nemzetiségi politikáját, ő szakított Mitteleuropával.”<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Csinálják már az új háborút. *Világ*, 1916. okt. 29.

<sup>20</sup> Egy egész világ ellen, 239.

<sup>21</sup> Az új Magyarországért, 362—363.

További két évtizeddel később, a második világháború idején, Károlyi még egyszer s minden addiginál elismerőbben beszél Jászi szerepéről saját politikai fejlődésében: „Be kell ismernem, fiatalkori Habsburg elleni elgondolásomnak is, sajnos, csak a félreismert supremácia volt az alapja, és liberalizmusom éppen azért tele volt ellentmondásokkal. Jászi Oszkárnak köszönhetem, hogy ezektől a gátlásoktól megszabadultam. Jászi megértette velem, hogy szabadságjogokat nem lehet fajok szerint osztályozni, és amellet a demokrácia dobját is ütni.”<sup>22</sup> Mindez természetesen mit sem von le annak az embernek a nagyságából, aki az úri politikusok közül egymaga tudott gyökeresen szakítani az úri politika összes alapelveivel, aki szinte öntörvényűen haladt a maga nagyívú pályáján. Jászi előtt és után is mindig megtalálta azt, akitől éppen tanulhatott, aki, mint a fáradhatatlan utast az *általa* megismerni vágyott országban az idegenvezető, hozzáértéssel és megbízhatóan kalauzolja a soron következő útszakaszon. Jászi is erre célozhatott, amikor később, Apponyiék véleményére utalva, ironikusan azt írta Károlyinak: „hiszen tudod: én voltam a Te »démonod«, aki grófi ártatlanságot megrontottam”.<sup>23</sup>

1917 végétől számíthatjuk tehát politikai barátságuk, s egyben Károlyi következetesen baloldali, demokratikus, majd szocialista pályájának kezdetét. Nem véletlen, hogy ugyanekkor kezdik a legélesebben támadni nemcsak a kormánypart, hanem a jobboldali, konzervatív ellenzék és a politikai klerikalizmus oldaláról, s kezdik elhagyni pártja jobboldali-nacionalista elemei. Jászi 1918 januárjában már teljes joggal írhatta le: Károlyi „az egész magyar progresszív társadalom reményeit és eszményeit a legtisztábban személyesíti meg a politikai porondon”.<sup>24</sup>

Ilyen előzmények után került sor 1918 májusában a két politikus és pártjaik közös nagyváradi gyűlésére, ahol mindketten a függetlenségi és a demokratikus gondolat feltétlen összetartozása mellett tettek hitet, s egyértelműen elhatárolták magukat azoktól a párthíveiktől, akik — az egyik oldalon anti-demokratizmusukkal, a másikon a függetlenségi eszme iránti közömbösségükkel — akadályai lettek nemzet és haladás életbevágóan fontos találkozásának.<sup>25</sup>

Ez a „nagyváradi kézfogás” — amelyre a jelentőségének kijáró szitkokkal reagált nemcsak a konzervatív reakció, hanem a „függetlenségi” burokokban ekkor már bontakozó szélsőjobboldal is — voltaképp az öt hónappal később megalakult Nemzeti Tanács *eszmei* alapvetése lett. Noha Jászi a magyar progresszióknak csupán egyik és számszerűen nem is erős csoportját képviselte, ott, Nagyváradon lényegében az *egész* baloldal nevében pecsételte meg a taktikai (választójogi) szövetségen *túlmenő* összefogást a társadalmi átalakulást is vállaló nemzeti, és a függetlenségi törekvéseket immár elfogadó, azaz *nemzeti alapra helyezkedő* demokratikus és szocialista erők között. Károlyi és a szocialisták között természetesen évek óta megvolt a közvetlen kapcsolat, 1917 tavaszától pedig a — korántsem zavartalan — taktikai együttműködés is. A közös kormányzást előkészítő eszmei közvetítő szerepére azonban Jászi nemcsak Garaminál, hanem a Károlyi által kifejezetten kedvelt és becsült Kunfinál is alkalmasabb lehetett. Egyrészt a Károlyi-párttal nyilván könnyebb volt elfogadtatni egy formailag

<sup>22</sup> Nyílt levél Jászi Oszkárhoz. Magyar Fórum, 1942/1. sz.

<sup>23</sup> Jászi Károlyihoz, 1923. szept. 27.

<sup>24</sup> Károlyi Mihály. Világ, 1918. jan. 27.

<sup>25</sup> A nagyváradi gyűlés lefolyásáról, jelentőségéről és visszhangjáról lásd Litván Gy.: „Magyar gondolat — szabad gondolat”. Progresszió és nemzeti törekvések a századeleji Magyarországon. Valóság, 1975/3. sz.



mégiscsak polgári politikust, mint egy szocialistát, másrészt a Szociáldemokrata Párt 1918 februári kongresszusa a januári sztrájk hatása alatt *határozatilag* tiltatott le minden újabb blokkalakítást a polgári pártokkal, Károlyiékat is beleértve.<sup>26</sup>

De Jászinak nemcsak ebben az értelemben vett és nem is kizárólag közvetítői szerep jutott. Károlyi együttműködése vele és néhány párhívével szorosabbnak és tartósabbnak bizonyult, mint a szociáldemokratákkal, noha ismételtén és jogosan szögezte le utólag, hogy kormányzata idején politikájának gyökere a Szociáldemokrata Pártban volt.<sup>27</sup> Még később, Szende halálhírének vétele után, 1934. aug. 11-én Jászihoz írt levelében, *akkori* szemléletének megfelelően, de jellemzően módosítva a múltat, már így látta: „A háború utáni magyar forradalom végül is elsősorban a te, Szende és jómagam műve volt. A Károlyi-párt csupán félszívvel, vonakodva követte radikális eszméimet. A szociáldemokraták, Kunfi kivételével, a háború egész tartama alatt intrikáltak harcos pacifizmusom ellen, és csak az utolsó pillanatban, a látszat megóvása érdekében csatlakoztak. . . . Igazi összhang csak hármunk között létezett.”

A szociáldemokratákat természetesen igazságtalanul ítéli meg, a többi vonatkozásban viszont, ha kissé sommás is, lényegében helytálló ez az utólagos összegezés. Ami Jászit illeti, vele Károlyi együttműködése októbertől márciusig valóban zavartalan és harmonikus volt. Jászi fogalmazta a Nemzeti Tanács október 25-i proklamációját. A kormányalakítás előtt Károlyi „*conditio sine qua non*”-nak kötötte ki Jászi miniszterségét. Együtt utaztak Belgrádba Franchet d'Esperey tábornokhoz, ketten szövegezték meg a hajón a tábornoknak átnyújtandó memorandumot s ugyancsak ők ketten vitatták meg a tábornokkal a fegyverszüneti szerződés feltételeit. Jászi a későbbiekben is Károlyi legfőbb tanácsadója maradt nemcsak a minisztériumához tartozó nemzetiségi politika ügyeiben, hanem a külpolitikai vonalvezetésben is. Ez a „státusza” nyert hivatalos kifejezést a Külügyi Tanács elnökévé történt kinevezésében 1919 tavaszán.

A nemzetiségi ügyek minisztériumának vezetéséről, pontosabban: a kormány munkájában való közvetlen részvételéről Jászi már korábban lemondott. Éppen ezzel függ össze Károlyihoz intézett 1918. dec. 10-i hivatalos levele. Ebben, november 25-én kelt (valószínűleg elveszett) előző lemondó levelére hivatkozva megismétli azt a véleményét, hogy „a kormány mai összetételében hiányzik az a demokratikus elszántság, merész kezdeményezés és forradalmi lendület, amely egyedül menthetné meg szerencsétlen hazánkat a mai tragikus helyzetben”, s hogy „az ellenforradalom és anarchia e kettős veszélye között” a kormánynak a földosztó, s a nagyüzemek államosítását is magában foglaló radikális politika mellett kellene kitartania. „Ezen túlmenő program a mai viszonyok között meg nem valósítható, ennél kevesebb el nem fogadható.” Leszögezi, s lemondását is azzal indokolja, hogy a kormány jobbszárnya „állandóan paralizálja a balszárnyat”, így lehetetlenné teszi a hatékony forradalmi politika érvényesítését. „Ebben a világos és fájdalmas pillanatban — fejezi be levelét — lelki elégtétel számomra annak megállapítása, hogy ezekben a tragikus időkben nem merült fel egyetlen olyan kérdés sem, amelyben köztünk nézeteltérés lett volna, és hogy az a nagyrabecsülés és őszinte szeretet, amelyet Irántad éreztem, hivatali együttműködésünk ideje alatt csak erősödött és mélyült. Ma is, mint a múltban,

<sup>26</sup> A kongresszus jegyzőkönyvét közli A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 5. köt. Bp. 1956, 94. és 252.

<sup>27</sup> Pl. Levél Bakos Mihályhoz, 1919. okt. 31. Az új Magyarországért, 312.

csakis a Te személyedben látom azt a vezetőt, aki ezen a rettenetes kálvárián át egy jobb és tisztább korszakba viheti át sokat szenvedett hazánkat.”

Jászi naplójában is, 1920-ban kiadott emlékirataiban is minden lehető alkalommal megemlíti ekkori nézetazonosságukat. Leírja például, hogy utolsó hivatalos megbeszélésük során (1919 márciusában) az elnök elé terjesztette a béketárgyaláson teendő lépcsőzetes engedmények taktikai elgondolását (Dunai Konföderáció — szabad kereskedelem a volt magyar területekkel — népszavazás, mint végső kompromisszum). Ha az antant ezt nem teljesíti, meg kell tagadni a béke aláírását, a wilsoni elvekre és a világ munkásságára apellálva. „Károlyi Mihály mindenben helyeselte álláspontomat. Az orosz orientáció akkor a levegőben volt.”<sup>28</sup> Hasonló értelmű bejegyzések olvashatók naplójában a Tanácsköztársaság idején Károlynál tett svábhegyi látogatásai kapcsán is.<sup>29</sup> Nincs ok kételkedni ekkori alapvető egyetértésükben, ez sem feledtetheti azonban azt a nem lényegtelen hangsúlykülönbséget, amely a proletárdiktatúrával szembeni magatartásukban s még inkább későbbi állásfoglalásaikban megmutatkozott.

Március 21—22-én — a Vix-jegyzék hatására — mindketten szükségszerűnek, egyedüli megoldásnak látták a Szovjet-Oroszországra orientálódó szocialista-kommunista kormányalakítást, s az antant- és kiasantant-imperializmussal az egyetlen megmaradt erő, a proletár-szolidaritás szembeszegezését, de míg Károlyi ezt a véleményét a sajtóban kifejezésre is juttatta,<sup>30</sup> s később diplomáciai missziót, majd a Hangya-szövetkezethél politikai biztosságot vállalt a tanácskormány felkérésére, addig Jászi teljes passzivitásba, „megfigyelői” pozícióba vonult, csupán a *Huszádik Századot* igyekezett tovább vinni.<sup>31</sup> Az április végi kritikus napokban mindketten sikert kívántak a Vörös Hadseregnek, de a küzdelem heroizmusa a nagyvonalú Károlyit sokkal inkább magával tudta ragadni, mint a kissé professzoros Jászit, akinek figyelmét ekkor is elsősorban az új rend diktatorikus és bürokratikus visszasságai kötötték le. Mindketten az ellenforradalom előre látott győzelme és bosszúja elől menekültek külföldre (Károlyi, mint ezt éppen Jászi naplójából most megtudtuk, eleinte Oroszországba akart volna menni!), az emigrációban azonban — bár ez már inkább *akkori* nézeteiket tükrözi — mind nagyobb különbségek jelentkeztek a magyar Kommünhöz való utólagos viszonyuk tekintetében. Jászi, s vele az egész demokratikus és szocialista emigráció jónak látta, ha a Horthy-rendszer elleni hatékonyabb fellépés, a nemzetközi és hazai meghallgattatás érdekében minden alkalommal élesen elhatárolja magát a Kommün „kompromittáló” emlékétől. 1919-ben két alkalommal még Károlynál is felbukkan a „vörös és fehér terror” együttes említése és elutasítása, hagyatékának ismeretében azonban ma már megállapítható, hogy éppen e két legfontosabb ekkori megnyilatkozását, a „Lemondásom története” c. cikket és „A dolgozó magyarokhoz!” c. kiáltványt<sup>32</sup> — természetesen az ő kérésére — Jászi szövegezte vagy stilizálta. 1920 elejétől Károlyi nem engedett többé az ilyen irányú érvelésnek vagy befolyásnak. „Bár egy nézetem vagyok veled a terrort illetően, nagyon időszerűtlennek tartanám most az éles

<sup>28</sup> Magyar kálvária, 94.

<sup>29</sup> Jászi naplója az említett amerikai irathagyatékban található.

<sup>30</sup> Károlyi 1919. március 23-i és 25-i nyilatkozatait közli Az új Magyarországért, 295—298.

<sup>31</sup> A Huszádik Század 1919 áprilisi számában Jászi is leszögezte, hogy a proletárdiktatúrát, mint világtörténelmi kísérletet, nagy jelentőségűnek tartja, s híveit a Tanácsköztársaság támogatására szólította fel.

<sup>32</sup> Az első a bécsi Arbeiter Zeitung 1919. júl. 25-i számában, a második Az Ember 1919. nov. 13-i számában jelent meg.

kritikát — írja 1920. jan. 25-i levelében egy közös memorandumtervezet kapcsán. — Elméletileg igazad van, Kun Béla nemcsak a terror, de ügyetlen ostoba politikája miatt is bőven megérdemli az erős bírálatot. De részemről a leghatározottabban kerülni akarom még csak a látszatát is annak, mintha mosakodni akarnék. A te eseted nem azonos az enyémmel. Először, előbb léptél ki a kormányból, aztán a kommün alatt Budapesten se voltál. Te ezért sokkal több kritikát gyakorolhatsz anélkül, hogy a mosakodás vádjával illethetnének.” (Tegyük hozzá: a morális indítékokon kívül néhány nyomós politikai érvert is latba vet. „Lenin engedékenyebb és erősebb is, mint valaha”, írja, megemlítve, hogy Beneš a jelek szerint máris kapcsolatot keres a szovjet kormánnyal. Végül: „Ha az ember a vörösöket és a fehéreket egyformán bírálja, két szék közé esik.”)

Az efféle, akkor még mindkét részről csak taktikai jelentőségűnek hitt vitáktól függetlenül, az emigráció első szakasza, — az a négy év, amelyet mindketten Közép-Európában, azaz Magyarországnál közelében töltöttek — személyes és politikai barátságuk csúcspontjának tekinthető.

Személyes viszonyukban az emigrációs egymásrautaltság már az első találkozás után fordulatot hoz. Az Ausztrián átutazó, ellenségei elől még ott is rejtőzni kényszerülő Károlyi elküldi a Bécsben élő Jászinak a március 21-i szerepét tisztázó „Lemondásom története” c. cikkének első fogalmazványát. Július 16-án Jászi Melkbe utazik, az egész napot a cikk megbeszélésével töltik. Este naplójában feljegyzi, mennyire megrendítette az „üldözött vadként” élő Károlyi-házaspár nemes emberi tartása. A cikk átdolgozása után a következő levelet kapja Károlyitól: „Kedves barátom, A cikk kitűnő. Nagyon köszönöm szíves közreműködésedet, nincs időm többet írni, a fényképeket kérd el Jeszenszkytól. Az Isten áldjon meg — megtanultalak becsülni és szeretni, mint embert és barátot. S ezért az életben mindig gondolj rám, ha segítségre szükséged van egy igazi barátira.” Az előző levél „Kedves Jászi” megszólítását ettől kezdve a „Kedves Oszkár” váltja fel, önmagában is jelezve a változást, amelynek háttérében súlyos emberi megrázkódtatás rejlett. Az élet által addig elkényeztetett, sikerekhez szokott, körülrajongott, gazdag főúr és népszerű politikus egyszerre magára maradt. Nővére és mostohaanyja kivételével egész rokonsága ellene fordult, politikai hívei és barátai cserbenhagyták vagy éppen lehangosabb vádlói és rágalmazói lettek. „A gazdagok helyzetének egyik hátránya — írja késői emlékirataiban —, hogy többnyire a legértéktelebb emberekkel vannak körülveve. A jóízű emberek távol tartják magukat tőlük. Így nincs rá módjuk, hogy megismerjék az igazi emberiséget, amikor pedig először beszélnek és viselkednek velük őszintén, megrendül az emberiségbe vetett bizalmuk. Ilyenkor eltart egy ideig, amíg felfedezik, hogy másfajta emberek is léteznek.”<sup>33</sup> Ez utóbbi tapasztalatot e nehéz hónapokban és években elsősorban Jászinak és Szendének köszönhette.

1919 november első napjaiban kérésére Jászi meglátogatta őt akkori „behavazott remetelakában, a Teplitz-Schönau melletti Eichwaldban (Dubí), ahol családjával a legteljesebb visszavonultságban élt egy szegény, magányos kis szállodában. . . . Károlyi nyilván maga is érezte, hogy élete kritikus pontra jutott. A belső megrázkódtatás mellett orgyilkosoktól is tartott. . . a halál gondolatával ebben az időben sokat foglalkozott.”<sup>34</sup> Elmondta, hogy végrende-

<sup>33</sup> Faith without Illusion, 175.

<sup>34</sup> Jászi: Károlyi Mihály végrendelete. Bécsi Magyar Újság, 1922. okt. 1. Közli: Károlyi Válogatott II. 278.

letet akar készíteni, s ennek fogalmazványát nyomban papírra is vetették Jászival. Földjeit a parasztoknak kívánta juttatni, palotáját egy modern és haladó szellemű Szabad Egyetem céljaira fordíttatni, gyermekeit pedig — az ártalmas rokon környezettől távol tartva — dolgos emberekké nevelni. Gyámjaikul feleségét, nővérét és Jászit jelölte ki.

Fél évvel később, 1920. május 14-i levelében ismét visszatért erre a kérdésre: „nem akarom, hogy gyermekeim valaha is azok által legyenek nevelve és istápolva, akiket megtanultam megvetni hazug és önző mivoltuk miatt... Ha vérbeli rokonaim is, lelki rokonságot nem érzek irántuk, s nem is akarom, hogy gyermekeim bármily összeköttetést tartsanak fenn velük. Lelki rokonságot érzek ellenben veled szemben. Szeretlek, mert férfi vagy, bátor, tántoríthatatlan, mert őszinte vagy mindig és minden körülmények között úgy önmagaddal mint másokkal szemben. Érthető, hogy feleségem mellett társgyámként tégedet szeretnélek tudni, aki fiatalágánál fogva nagyon is támaszra szorul.” E Károlynál egyébként szokatlan érzelemkitörések csúcspontja az az 1924 szeptemberi levél, amelyben az emigrációs remények tüntével arra buzdítja Jászit, menjen ki egy amerikai egyetemre, ne maradjon Bécsben, cikkírásból tengődvé: „erre Te igazán túl jó vagy. ... Ne forgácsold el életedet, jó Oszkárom, te már eleget tettél az emigrációnak, most már gondold önmagadra is. ... Te aközé a hat ember közé tartozol, akit igazán nagyon-nagyon szeretek: feleségem, három gyermekem, nővérem és te — és azután a vízözön.”

Az emigrációval új szakasz kezdődött politikai együttműködésükben is. Itthon, a forradalom előtt és alatt, minden egyetértésük ellenére, a maguk pártkereteibe tartoztak (illetve Károlyi 1919 januártól, mint a pártok felett álló köztársasági elnök, politikájában elsősorban a szociáldemokratákra támaszkodott). A forradalmak után a régi pártkeretek összeomlottak, s az emigráció említett első időszakában Károlyi és Jászi *egyazon* politikai csoportosulásnak, a demokratikus magyar emigráció radikális szárnyának élén állottak. (Kis sarkítással azt is mondhatnánk: amikor tényleg egyetértettek, nem tartózhattak együvé, amikor viszont együvé tartoztak, már mind kevésbé tudtak egymással egyetérteni.)

Az új politikai keretek természetesen nem alakultak ki rögtön, de összetartozásuk egy percig sem volt kétséges. 1919. szept. 18-án veti fel Károlyi először: „Az emigrációt meg kell szervezni. Egy szocialista megbeszélést kell itt Prágában összehozni. Ezen fáradozom.” Kéri Jászit, hogy Garamival együtt utazzék ezügyben Prágába. Szept. 24-én már egyenesen azt javasolja: „Be kell lépni a tisztességes szellemi munkásoknak a szocialista pártba. A polgári radikalizmusnak nincs többé jogosultsága mint külön párt fennmaradni. A polgári radikális elem történelmi misszióját befejezte, olyan embereket, mint te és én, semmi sem választ el a szocializmustól.” Az elgondolás hamar lekerül a napirendről, mint ez Károlyi 1920. jan. 8-i leveléből kiderül: „Tudod, hogy be akartam lépni a szoci pártba, amelybe talán be sem fogadtak volna. Tanácsodra nem tettem, örülök neki, mert mindenesetre a mai magyar szocik pártjából már ki is léptem volna.” Ez természetesen Garamiékra vonatkozik, akikkel Károlyi (és Jászi) viszonya mindinkább megromlott, s akik hamarosan Vázsonyival és Lovászival összefogva alakították ki az emigráció mérsékelt, kormányképességre pályázó szárnyát. Kívülük ott volt még Kunfi és Bóhm centrista csoportja, amelyhez Károlyi eszmeileg tulajdonképpen a legközelebb állt — leszámítva a kommunizmustól való nyomatókos elkülönülésüket. (Jászi *ebben* egyetértett velük, számára viszont túlságosan marxisták voltak.) Így velük is,

a későbbi Világosság-csoporttal is csak kötetlen, alkalmankénti együttműködést tudtak mindketten teremteni.

1919—20 fordulóján azonban az emigráció megszervezése helyett még más, részben napi aktualitású, részben távolabbra szóló feladatok állnak levelezésük és együttműködésük homlokterében. Jászi különben ezidőben — a hazai ellenforradalmi rendszer megszilárdulása előtt — még nem érezte sürgősnek a különböző irányzatokat tömörítő emigráns bizottság vagy állandó irányító szerv létrehozását, Károlyit pedig kifejezetten távol akarta tartani az emigrációs klikkharcoctól és alkudozásoktól. „Az országnak csak Te lehetsz a vezére, ha egyszer öntudatra ébred, s lerázza magáról hóhérait és uzsorás piócáit. Őrizd meg tehát Magadat a jövőnek. Ez a Te legnagyobb kötelességed — kérte 1919. okt. 15-én, amikor Masarykkal és Benešsel folytatott tárgyalásai után Prágából visszaindult Bécsbe. „Nagyon ajánlanám, hogy mielőbb kezdj hozzá emlékirataid megírásához. Hogy az okmánydosszié nincs nálad, nem fontos. Egyelőre nincs szó pragmatikus fejtegetésekről, hanem inkább egy őszinte, dramatikusan erővel megírt vallomásról, az események nagy perspektíváiról, eszméidről, terveidről, az Ellened szórt vádakról, jövő prognózisaidról. Valami olyasfajta erős, szubjektív, nagyvonalú dologra gondolnék, mint a Széchenyi Rückblickje (sic!). Bécsből majd egy részletes tervezetet küldök az anyag csoportosításáról. Ha az első konceptussal elkészülsz, mi Szendével szívesen átdolgozzuk és lefordítjuk.” Hamarosan elküldte az ígért vázlatot, s a továbbiakban is sok segítséget nyújtott a meglehetősen lassan készülő emlékirat, az „Egy egész világ ellen” megírásához és megjelentetéséhez. Bécsben megszervezte a polgári-demokratikus forradalom dokumentációjának és részletes kronológiájának összeállítását, Fazekas Sándor, majd Lorsy Ernő személyében titkárt szerzett Károlynak, átnézte az elkészült fejezetek nyersfogalmazványait és fordításait, kiadókkal tárgyalt. Könyve előszavában Károlyi egyenesen azt állítja, hogy e segítség nélkül emlékiratai „nem születhettek volna meg. . . . Jászi Oszkár volt az, aki a csüggedés emez óráiban tartotta bennem a lelket és a kedvet e munkához.”<sup>35</sup>

Jászi maga is igyekezett hozzájárulni Károlyi forradalmi szerepének, vádakkal és rágalmakkal elárasztott alakjának a magyar és a nemzetközi közvélemény előtti tisztázásához. Ezért írta 1919 őszén az alcímében „lélektani kísérlet”-nek nevezett szép Károlyi-portróját, amelyben kitűnő intuícióval mutatta meg e sokak által értetlenül szemlélt, valóban szokatlan emberi és politikai metamorfózis lelki rugóit és motívumait, s barátságuk által nem befolyásolt tárgyilagossággal vázolta fel Károlyi emberi és politikai arcképét, amelyet azután — mivel egyetlen osztrák vagy német kiadó sem volt hajlandó közölni — saját emlékirataiba is beiktatott. Bár jó két évvel később keletkezett, itt kell megemlíteni azt a cikksorozatát, amely Garami Ernő „Forrongó Magyarország” című emlékiratával szállt vitába — elsősorban ugyancsak Károlyi védelmében.<sup>36</sup> (Mint a Bécsi Magyar Újság akkori irányítója, Jászi itt egy-egy cikk erejéig Kunfi, Szende és Hock János emlékeit és érveit is felvonultatta a forradalmi felelősséget áthárító Garamival szemben.)

A demokratikus emigráció tervei és lehetőségei jóideig nem tisztázódtak. Már 1919 őszén felmerült az elképzelés, hogy Károlyi, Jászi, Hock és esetleg még néhány társuk hosszabb amerikai útra induljon, hogy az ottani közvélemény

<sup>35</sup> Egy egész világ ellen, 8.

<sup>36</sup> Jászi: Széljegyzetek Garami Ernő emlékirataihoz. Bécsi M. Újság, 1922. július 22, 23. és 27.

megnyerésével tegyék lehetetlenné a magyar ellenforradalmi rendszer elismerését és megszilárdulását. Noha a beutazási engedély megszerzéséhez Beneš, sőt Masaryk elnök is megígérte segítségét, az amerikai kormány — elsősorban Károlyi személyét illetően — mereven elzárkózott. Ezzel párhuzamosan kísérletek történtek a demokratikus és a szocialista emigráció összehangolására, működési kereteinek kijelölésére is. Károlyi hagyatékában, Jászi kézírásában fennmaradt egy 1919. november 3-án Dubiban kelt vázlat, „A magyar emigráció programja” címmel, amelynek tervezett aláírói — nyilván kettejükön kívül — Szende Pál, Diner-Dénes József, valamint (kérdőjellel) Kunfi, Rónai és Weltner lettek volna. (A szocialistákkal való összefogás módja, mint még később is látni fogjuk, állandó problémát okozott mindkettőjük számára. Garamiban és a hazafelé kacsintgató Peidl-féle vezetőkben nem bíztak, Kunfiékat viszont erőtlen szó-forradalmároknak tartották.)

Hamarosan kiderült azonban, hogy a hatékony cselekvéshez szükséges egyetértés még legszűkebb körükben is hiányzik, sőt, kettőjük között sem teljes már a harmónia.

Jászi 1920. jan. 15-én bejelenti: „A napokban egy memorandumtervezetet fogok Neked küldeni, melyben a nem kommunista magyar emigránsok csoportja nevében Te, Hock, Szende, Peidl és én fordulnánk az entente progresszív közvéleményéhez — angol és francia nyelven — a magyarországi borzalmak ügyében. Úgy budapesti, mint bécsi barátaink sokat várnak egy ilyen irattól, melyet az entente progresszív köreiben megbízható ismerősök útján terjesztenék. Ez a röpírat amerikai útunknak is jó beharangozója volna.” Károlyi a tervben elsősorban Peidl bevonását kifogásolja („Nem szeretnék »mosakodó« szocikkal egy helyen szerepelni. Ezeket utálom a legjobban. Bár tudom, hogy átmenetileg rájuk szükség van. Weltner pl. nekem szimpatikusabb volna”), magával a szöveggel kapcsolatban pedig két elvi kifogást emel jan. 25-én: „Először a bolsevizmusra vonatkozó passzusokat kérem részben kihagyni, részben módosítani”, írja, a korábban már idézett módon megindokolva, miért nem hajlandó bírálni a Tanácsköztársaságot és a kommunistákat. „A másik kifogásom — folytatja — Apponyira vonatkozik. Itt is elméletileg teljesen egy nézetet vagyok veled, azt, ha lehet, még élesebben ítélem meg Apponyi múlt és jelen politikáját. Mégis azt tartom, hogy a jelen pillanatban óvakodni kell minden olyan kijelentéstől, melynek hatása, ha tényleg nem is, látszat szerint mégis a békére káros volna.” Úgy érti: a békeszerződésre, amelynek feltételeit az Apponyi Albert vezette magyar delegáció éppen e napokban vette át Párizsban. Hock János, akinek Jászi ugyancsak elküldte Ischlbe a tervezetet, ugyanezt a „nemzeti és hazafias” szempontot követve még tovább ment, s *elvileg* helytelenítette, hogy a békekötés előtt nemzetközileg támadják a Horthy-rendszert. Néhány hónappal később ezt az elvet Hock az emigráció egész működésére s annak külpolitikai orientációjára is kiterjesztette. „Én olyan országban — írta június 15-én Jászinak —, amely a magyar testről élő tagot hasított le, politikailag a magyar kormányzat ellen nem szervezkedem.” Az emigráció egyik alapproblémája volt ez, politikai, taktikai és személyi szempontból egyaránt, s nem véletlen, hogy Hock János, aki a következő éveket az amerikai magyarság körében kifejtett propagandamunkával töltötte, élete végén — bár Károlyit sohasem tagadta meg — mégis hazatért a gyűlölt Horthy Magyarországaiba. Jászi tiszteletreméltóknak nevezte Hock aggályait, de a memorandum-ügyben ismét leszögezte Károlyihoz intézett febr. 3-i levelében: „A mi megszólalásunkat úgy erkölcsileg, mint politikai kötelességnek érzem, bár az momentán taktikailag ártani is fog. Lehetetlen

szóltanul nézni ezt a becestelen tömeggyilkolást! A politikai szempont pedig az, hogy a mai hatalmon levőkkel nincs kiegyezés, nincs kibékülés. A jövő közvéleménye pedig meg fog bennünket érteni.” Bár ez a reménye alighanem csak részben teljesült, s ezzel kapcsolatban — egyrészt az emigráció esetleges hibái, másrészt az akkori ellenforradalmi vádak és rágalmak továbbgyűrűzése vonatkozásában — a kutatásnak még sok tisztázni valója lesz,<sup>37</sup> annyit bátran leszögezhetünk, hogy Károlyi és Jászi között e kérdésben sem akkor, sem később nem volt elvi ellentét. Egy-egy konkrét esetben, egy-egy akció vagy nyilatkozat kapcsán hol egyikük, hol másikuk részéről felmerültek taktikai, hasznossági aggályok vagy megfontolások, de ezidőben is, a második világháború idején is (tehát a Horthy-rendszer egész negyedszázada alatt) egyetértettek abban a két alapelvben, hogy ezt a rendszert, amellyel „nincs kiegyezés”, jogos és kötelező minden eszközzel, minden lehetséges erővel szövetkezve támadni és gyöngíteni, eközben azonban — s ez természetesen következett mindkettőjük jelleméből és mentalitásából — senkihez sem szabad eszközül szegődniök, meg kell őrizniük nemcsak személyük, hanem egész mozgalmuk erkölcsi integritását és politikai függetlenségét.

Annál komolyabb volt nézeteltérésük a Károlyi által szóvatott második kérdésben. Jászi idézett válaszleveléből kiderül, hogy ezen a ponton nem hajlandó lényeges engedményt tenni: „Kritikámat lehet ugyan enyhíteni, de egészben véve most is azt hiszem, hogy álláspontunkat úgy a fehérek, mint a vörösök irányában határozottan le kell szegezni.” S bár a memorandum terve a jelek szerint lekerült a napirendről, a *kommunizmus* és a hozzá való viszony körüli vita hamarosan újra fellángolt közöttük. A támadó fél ezúttal Jászi volt, aki május 5-én a Prágában járt Kunfitól szerzett értesüléseire hivatkozva közli: kilátástalannak tartja az emigráció megszervezését, pedig „komoly, higgadt és mérsékelt emberek ítélete szerint egy jól megszervezett emigráció rendkívül meggyorsíthatná a honi bomlási folyamatot. Mi azonban nem teszünk semmit, a dogmákba, utópiákba vagy csoporttorzsalkodásokba elmerülten... Szomorú és szegyenletes állapot, mely miatt a Jövő ítélete előtt nehezen fogjuk bírni a felelősséget.” A baj okait egyrészt a különböző szocialista csoportok akcióképességében, másrészt Károlyi megváltozott álláspontjában látja. „A Te álláspontod, melyet K-val közöltél, olyan, hogy azt sem a jobboldali, sem a baloldali szocik, sem mi nem vállalhatjuk. Emigrációt ugyanis csak Nyugat felé érdemes szervezni. Kelet felé csak egyetlen szervezet képzelhető el, mely már létezik, s melynek koncertjében mi részt venni nem tudunk.” „Hogy a magyar kérdés keletről oldódjék meg — folytatja —, az ma *nagyon valószínűtlen*. De ha *egészen biztosnak* is látnám, akkor se építenék rá politikát. . . . Ha ez az eshetőség bekövetkeznék: esdve kérlek, hogy tartsd magadat attól távol, s hogy nagy és tiszta nevedet őrizd meg a Jövőnek és az alkotó politikának.” Szenvedélyes haraggal, tőle ritkán olvasható szidalom-szavakkal fejti ki, hogy sem az orosz, sem — különösen — a magyar kommunistákkal nem tud és nem akar együttműködni. „Ezekben a válságos és végzetes időkben rendkívül érzem a Veled való gyakori és mélyreható eszmecsere lehetőségének hiányát. Rendkívül féltetek úgy politikailag, mint egyénileg. . . . Ma Magyarország, sőt egész Kelet-Európának egyetlen komoly problémája van: a *földkérdés* (a szocializálás ezekben az elmaradt országokban alig több, mint blöffpolitika!), s ez idő szerint Te vagy

<sup>37</sup> Erre a tisztázásra buzdít Illyés Gyula „Sebtisztítás” c. cikke is a Magyar Nemzet 1974. dec. 25-i számában.

a föld népe Rákóczija és Kossuthja.” Kéri, ne tegye kockára ezt a „világtörténelmi missziót”. „Úgy érzem, nemcsak hazafias, de baráti kötelességem felhívni figyelmedet ezekre a nagy veszélyekre” — fejezi be ezt a bevallottan az utókor-nak is szánt Kasszandra-jóslatot, hozzátéve: „minthogy Nélküled vagy Ellened politikát csinálni sem nem tudok, sem nem akarok, a nagy reménytelenség arra visz, hogy újra elkövessek mindent Amerikába való kijutásom érdekében”.

A szétválásra azonban egyelőre, s még jóideig nem került sor. Az ellentétet átmenetileg elsimította Károlyi higgadt és szeretetteljes május 14-i válaszlevele, majd egy június elejei személyes találkozás Poděbradyban. A levél — mely nemcsak Károlyi ekkori nézeteinek és fejlődésének, hanem egész politikai gondolkodásmódjának is egyik legfontosabb dokumentuma — barátságuk melletti személyes hitvallással kezdődik: „Utolsó levedel tartalma igen lehangolt. Semmit sem értékeltem többre, mint éppen azt, hogy veled együttműködhetek. Úgy hiszem, hogy közöttünk inkább félreértésekről lehet szó, nem pedig mélyreható elentétekről.” Miután megindokolja, miért nem tud bízni és együttműködni a szocialista emigráció vezéreivel, a fő vitakérdésben kifejti: „Ma is az a nézetem, hogy egy *kizáróan* Nyugat felé orientálódó emigrációs politika lehetetlen. Még politikát sem lehet a levegőbe építeni. A munkásság világszerte ma még Kelet felé néz. Meg fog jönni az idő, ahol a Nyugat is szocializálódni fog, de hogy ez mikor lesz, ezt a jó ég tudja. A nyugati államokban még egyelőre a reakció van kormányon, s ameddig ez így van, addig az ellenzéken levő Labour Party és egyéb pártok szimpátiái nem elég támasz arra, hogy kizárólag ő rájuk építsük fel politikánkat. A mai Kelet ellenben egy pozitívum, amellyel még a kapitalista antantnak is számolnia kell. A nyugati orientáció nem zárja ki a keletit... már csak azért is kell a keleti orientációt ápolni, nehogy *kizárólag a csehekre* legyünk utalva.” Egyben bejelenti, hogy Prágában a közeli napokban létrehozza „A magyar emigráció pártközi irodáját”, a kiüldözöttek nem-politikai jellegű segélyszervezetét. Bécsben is szívesen látna és támogatna ilyen kezdeményezést, de csak akkor, „ha ugyanazon az alapon történnék az iroda megszervezése, mint itt. Biztosítva akarom látni, hogy az összes pártok benne képviselve legyenek”. Károlyinak ez az emigráció egész negyedszázada alatt következetesen érvényesített elve, hogy ti. a kommunistákat egyetlen általa támogatott vagy irányított emigráns szervezetből vagy mozgalomból sem engedte kirekeszteni, a későbbi, párizsi és londoni években még sok vita, sőt szakítás forrása lett más híveivel és barátaival is. Már ebben a levelében is leszámolt ezzel: „Hogy a jobb és baloldali *volt* szoci vezeték nem akarnak velem Moszkva miatt együtt dolgozni, ezzel — bár sajnálom — nem törődhetek. ... Egy dolgot azonban sokkal inkább fájlnék, ha ezen orientáció kérdése miatt veled politikailag ellentétbe kerülnék.”

Ez a levél Jászit is némileg higgadtabb érvelésre ösztönözte, bár május 20-i válaszában ismét hangsúlyozta: „Tele vagyok aggodalommal, nyugtalan-sággal, rossz sejtelmekkel. ... Azokkal szemben, akiket szeretek, intuíción ritkán szokott csalni! ... oly hatalmas egyéniség, mint Te, tartósan nem imádhatsz két istenséget, s választanod kell a Diktatúra és a Demokrácia között”. Felvázolta a maga változatlan „októberi” programját („demokratizálni Magyarországot, megalapozni a munkások és a parasztok uralmát — a szellemi munka vezetése alatt!”), hozzáfűzve: „Ebben a munkában számíthatunk: 1) Asquithék és a Labour Party Angliájára; 2) A szukcessziós államok demokratikus közvéleményére; 3) A véres mámorból és a háborús delíriumból kijózanult Oroszországra; 4) Minden szocialista, pacifista, free-trader közvéleményre.” De nem számíthatnak, írta, az „ortodox” leninizmusra. Elismerete, hogy az események fejlődése



minden bizonnyal az ő koncepciója ellen dolgozik, de ez nem készítette álláspontja bármiféle megváltoztatására. „Ellenkezőleg, nagy lelki nyugalommal meg kell vonni a határvonalakat úgy jobbra, mint balra, nem törődve azzal sem, ha ideig-óráig lekerülünk az események színpadáról.” Részletesen kifejtette, hogy Károlyit a kommunisták szövetsége politikailag tönkretenné, emberileg „felőrölné”, ha viszont kitart a demokrácia, a pacifizmus, „az ésszerű és humánus szocializmus” eszméi mellett, „talán lassabban, de biztosan visszajutsz az ország élére egy óriási közvélemény szava által hívva”. A levél patetikus befejezésében szókimondását a „nagy veszedelemmel” indokolta, kérve Károlyit, hogy legalább találkozásukig ne exponálja magát. „Meg fogod érteni, hogy a *történelmi felelősség* súlyát érzem magam felett, mely egyszer számon fogja kérni, hogy miért nem mentettem meg Károlyi Mihályt Magyarországnak és az európai kultúrának?”

Mintegy két héttel későbbi beszélgetésük után Károlyi közölte Szendével: „Jászival, aki pár napra itt volt, sikerült megállapodásra jutnom, csak Kunfi és az úgynevezett baloldali szocik csinálnak nehézségeket” (1920. jún. 8.). Jászi is megnyugodva tért vissza Bécsbe. Június 19-én tudatta: „igyekszem a dolgokat abban a szellemben irányítani, ahogyan Nálad megbeszéltük”. A továbbiakból kiderül, hogy egy minél szélesebb rétegeket reprezentáló emigráns komité alakításában állapodtak meg, amelynek összetétele — Jászi ekkori javaslata szerint — a következő lett volna: „Te jelentened az egész modern Magyarországot, Hock a liberális katolicizmust, Jánosi (Zoltán) a liberális kálvinizmust, Jászi az anti-revans politikát és a konföderációt, Juhász-Nagy a kálvinista kisparasztságot, Nagy Vince a progresszív kispolgárságot.” Ehhez, tervük szerint, Kunfiék meg egy — nyilván centrista színezetű — szakszervezeti vezetőt delegáltak volna. Károlyi 24-i válaszában jóváhagyta a listát, ám két jelentős kiegészítéssel: „A munkásoknak és földműveseknek, szemben a polgáriakkal többségben kell lenniök. A munkások, mint már azt szóbelileg is mondtam, olyanok legyenek, akikben valamennyi munkáspárt megegyezik.” Hamarosan kisebb konferenciára is sor került az érdekeltek többségének részvételével, a határmenti Znaimban, de a demokratikus emigráció vezető szerve végül is nem jött létre.

Kompromisszum született tehát, Károlyi alapelvének — a kommunisták ki nem rekesztésének — formális tiszteletben tartásával, de a lényegét illetően mégis inkább Jászi szellemében. Károlyi naivitására vall, ha egy percig is elhitte, hogy találhatnak akár egyetlen olyan szakszervezeti vezetőt, akit a kommunisták, Kunfiék és Garamiék egyaránt elfogadnak. De magának a kompromisszumnak az elfogadása, saját nézeteinek és hajlandóságainak bizonyos fokú háttérbe szorítása reálpolitikai érzékéről, államférfiúi alkatáról tanúskodik. A közép-kelet-európai helyzet, különösen a Vörös Hadsereg lengyelországi veresége után, közelebb pedig az újjászerveződőben levő KMP gyengesége azt diktálta, s magának a pártnak is, mellyel Károlyi 1920 tavaszától kapcsolatban állt,<sup>38</sup> az volt az álláspontja, hogy jobb szolgálatot tesz a magyar forradalom ügyének, ha nem csatlakozik a párthoz, hanem egy radikálisan demokratikus emigráció élére áll, amely zászlóján az ő nevével elnyerheti a kisantant támogatását, és otthon is komoly visszhangot kelthet. Nélküle egy koalíciós jellegű, szélesebb tömörülés létre sem jöhetett volna, másrészt arról is csak ő gondoskodhatott, hogy a szervezet vagy mozgalom legalább semleges maradjon a kommunisták irányában.

<sup>38</sup> Károlyi és a KMP kapcsolatáról lásd *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály Prágában c. cikkét a *Valóság* 1972/9. számában, s Károlyi Mihály és a KMP kapcsolata a huszas években c. tanulmányát a *Párttörténeti Közlemények* 1975/2. számában.

Ez utóbbi kérdésben Jászira is csak ő hathatott, a többiben pedig — a Horthy-rendszer elleni kiméletlen harcban és annak közvetlen tennivalóiban — teljesen egyetértettek. (Abban is, hogy első lépésként egy mérsékeltbb, Lovászy—Garami—Vázsonyi-féle irányzatot kell otthon kormányra segíteni.) Károlyi nem vállalhatta a felelősséget azért, hogy az akkor még reálisnak hitt lehetőséget az emigráció miatta szalassza el.

Félretette hát az elvi vitát még Jászival is, azaz a maga részéről tíz évig ilyen vitát nem kezdeményezett. 1923 végéig Jászi sem tért vissza nézeteltéréseikre, levelezésük e négy év alatt harmonikus együttműködésükről tanúskodik.

Az emigráció aktuális, gyakorlati tennivalói kerülnek tehát sűrű levélváltásuk középpontjába: 1920 nyarán a Tisza-perben életükben fenyegetett Fényes László és Kéri Pál megmentése; ősszel, a Csehszlovákiából történt „barátságos kiutasítás” után, a Károlyi-család Olaszországba való átköltözése; Jászi 1920 végi balkáni körútja, tárgyalásai a jugoszláv és román vezető politikusokkal; a rövidéletű Baranyai Köztársaság támogatása; 1921 tavaszán Károlyiék kitoloncolása Olaszországból, majd letelepedésük Dalmáciában, ugyanakkor Jászi és Hock amerikai útjának újabb megghiúsulása; 1922-ben a Bécsi Magyar Újság átvétele (Károlyi elnöksége, Jászi főszerkesztősége és Bölöni szerkesztősége mellett), majd a lap fenntartásáért folytatott küzdelem; végül a kisantant kormányok támogatásához fűzött remények megghiúsulása, Jászi amerikai propaganda-körútja és Károlyiék Angliába költözése.<sup>39</sup>

Közös emigrációs tevékenységük ezzel jóidőre véget ér, anélkül persze, hogy ők maguk ennek rögtön tudatára ébrednének. Jászi New Yorkból, 1923. dec. 11-én ezt írja: „A lap nélkül vége az Emigrációnak, s csak izolált guerilla harcok maradnak lehetőségek. Jól mondod: ezeket az egyéni akciókat folytatni becsületbeli kötelességünk marad! Légy róla meggyőződve, hogy engemet utolsó percemig Magad mellett fogsz találni és semmiféle politikai nézeteltérés nem ingathat meg Irántad való mélységes szeretetemben és ragaszkodásomban, mert a mi barátságunk nem egy politikai barátság — hál'Istennek. Mondhatnám: egy metafizikai sorsközösség rendeltsége. S nekem felemelő és vigasztaló a tudat, hogy lelkemet oly közel érezhetem a Tiedhez. — A mi a politikai ellentéteket illeti, azok is inkább az eszközökre, mint az alapvető célokra vonatkoznak, s nem hiszem, hogy Te balabbra állnál, mint én. Talán igen az aktuális politikai *sloganok* szempontjából s nem a *lényegben*. A lényegben egy Proudhon, egy Kropotkin, egy Tolsztoj sokkal *baloldalibb*, mint Marx, s én ezeknek vagyok a tanítványa” . . . „Biztosíthatlak, az igazi lényegben Te sem vagy marxista.”

Nem véletlen, hogy a régóta szünetelő vita éppen ekkor kezd köztük újra felparázslani. A Horthy-rendszer közeli megdöntésére irányuló emigrációs tervek kudarca, a Nyugat-Európába való áttelepülés, a kisantant kormányokkal fenn tartott félhivatalos kapcsolat megszakadása, s a budapesti törvényszék ezzel egyidőben meghozott elmarasztaló ítélete az ellene indított hazaárulási és birtok-elkobzási perben — ez a csapás-sorozat — jelleméből adódóan — eszmeileg forradalmasító és felszabadító hatással van Károlyira. Most már végképp nincs

<sup>39</sup> E felsorolás természetesen csak címszavakban jelzi ekkori tevékenységük és levelezésük néhány csomópontját. E négy év alatti intenzív együttműködésük behatóbb ismertetése már csak terjedelmi okokból sem lehetséges, de nem is tartozik a tulajdonképpeni témához, mivel egymáshoz és egymás nézeteihez való viszonyukról ekkori levelezésükben alig esik szó. Megemlítené viszont, hogy Jászi ebben az időszakban is igen sok baráti szolgálatot tett Károlyinak és családjának. Ő készítette elő és bonyolította le Olaszországba való átköltöztetésüket, a kitoloncolás után pedig a jugoszláv kormánynál ő szerezte meg számukra a letelepedési engedélyt.

veszteni valója, szükségtelennek érzi, hogy továbbra is magára kényszerítse az emigrációs csoportfegyelmet, hogy továbbra is csak a felét mondja ki véleményének. Most már csak a távolabbi jövővel szemben érez felelősséget, szabad emigránsnak tekinti magát. December 4-i levelében több gyakorlati terv kapcsán közli Jászival, hogy lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartaná mind az amerikai magyarok félrevezetését, mind a további politikai szordinót, annak elhallgatását, hogy nem elégszik meg a magyar demokráciáért és köztársaságért vívott harccal: a szocialista Magyarországért akar és fog küzdeni.

Ez a közlés azonnal lánggra lobbantotta a parazsat. December 19-én Jászi minden eddiginél hevesebb antikommunista kitöréssel válaszolt, „emberi, baráti és politikai kötelességének” érezve a teljes nyíltságot, de abban a meggyőződésben, hogy „barátságunk ezt a teherpróbát is kibírja”.

„Sajnálattal” állapította meg, hogy barátja „még mindig az orosz vallás hatása alatt áll”, holott az „orosz kísérlet egy perfectly dead dog”. „Komoly szocialista megmozdulást — írta — nem az éhtifuszos Oroszországtól, sem pedig az analfabéta Magyarországtól remélek, hanem egyedül Angliától.” Az amerikai magyarság között végzett propagandát illető közvetlen nézeteltérésükből — most először — személyes ügyet is csinált: „Ha Te — a saját benső ideáljaid szempontjából — az októberi programot az amerikai közvélemény szemébe való porhintésnek tekinted: akkor mit csináljak most én, aki ezt a programot közel öt éve a Te nevedben képviselem, aki a Te vezérleted alatt lapot szerkesztettem, a Te közreműködéssel broszúrákat adtam ki, aki a Te céljaidat és intencióidat teljes nemzetközi nyilvánosság előtt, öt éven át interpretáltam, mindig hangsúlyozva az októberi program igazát, mindig öntudatosan szembeállítva azt a vörös és fehér rémuralommal?” Politikai szétválásuk, ismerte be, „rám nézve oly nagy csapás volna, hogy nem tudom, nem fognék-e ez esetben teljesen visszavonulni a politikai élettől.” De még nem adta fel a reményt, és a hosszú, szenvedélyes levél végén higgadtabban összegezte álláspontját: „A távolabbi célok tekintetében közöttünk levő elméleti különbségek nem lehetnek további együttműködésünk akadályai. De ha a legközelebbi célok tekintetében is elhagyatad az októberi alapot, akkor politikai útjaink elváltak, és annak okait nyíltan fel kell tárunk úgy a magyar, mint a nemzetközi közvélemény előtt, minthogy alapvető kérdésekben nincs helye semmi titkolózásnak. Ez nem is volna többé titkolózásnak nevezhető, hanem a tömegek becsapásának.” Karácsony estéjén Jászi még egy pár soros érzelmes utóiratot csatolt a levélhez: „Nagyon nehéz a szívem. Félek, hogy el foglak veszíteni. . . . Kérve kérlek, bármiként dönts is, válaszd el Te is a politikát — ezt a gyűlölt, becstelen politikát — a közöttünk levő személyi viszonytól. Barátságod nélkül nem tudnék tovább élni.”

Természetesen mindketten tudták, hogy éppen ez az, ami lehetetlen: mindketten túlságosan politikus alkatúak, elvhűek és kemények voltak ahhoz, hogy a politikai szétválás ne rombolja szét személyes kapcsolatukat is. De ha egyforma mértékben voltak is elvhűek, mégsem egyforma módon voltak azok. Károlyiból hiányzott Jászi doktrinér hajlama, s nagyobb rugalmasságával, merev elméleti kategorizálás helyett realiztikus és differenciált politikai áttekinetésre való képességével ismét ő volt az, aki megmentette barátságukat a hajótöréstől.

„Nem először, s félek, nem utoljára döbbsentelek meg nyers szókimondással — írta 1924. január 18-án. — Emlékszem, Csehországban is kaptam hasonló levelet tőled. Akkor is attól tartottál, hogy útjaink szétválnak. Ha lelkiismeretem azt parancsolná, hidd el, bármily fájdalmas is volna ez reám nézve,

megtennem. A fontos nem az, hogy együtt csináljunk politikát, de az, hogy egymás őszinteségében soha ne kételkedjünk. Ez barátságunk lényege.” Megnyugtatta Jászit: „Én is úgy érzem, hogy a távolabbi célok különbözősége nem lehet akadálya a jelenben való együttműködésünknek.” Még azt is hozzátette: „nem tartom magam bolseviknek. . .  *nagyon* balra álló forradalmár vagyok”, s nyomban ki is fejtette álláspontját az orosz forradalom, a szocializmus és a demokrácia legfontosabb kérdéseiben. Az orosz forradalmat következményeiben óriási jelentőségűnek látta, függetlenül attól, hogy csupán a feudális viszonyok megsemmisítésére lesz képes, vagy „a szovjetizmusból mégiscsak valamiféle szocializmus fog kialakulni”. Magyarországon viszont, szögezte le, „a bolsevik metódust keresztülvihetetlennek tartom. Most is azt tartom, hogy az októberi programunkkal lehet egyelőre még legtöbbet elérni”. De rögtön leszögezi: „az októberi program, úgy, ahogy azt én értelmezem, ahogy azt én kifejleszteni remélem, annyira radikális, annyira telítve van szocializmussal, hogy azt nem lehet egyszerűen demokratikusnak és köztársaságinak nevezni. . . . úgy a demokrácia, mint a köztársasági államforma nálam csak eszköz arra, hogy szocialista törekvéseimet megvalósítsam.” Károlyi úgy vélte — s ez politikai gondolkodásának nemcsak jellegzetes, hanem tartós eleme —, hogy a demokratikus illetve diktatórikus módszerek alkalmazhatósága országonként változik. Így például Angliában „arany középúton haladva” is lehet boldogulni, írta, ott nem is helyesli a „bolsevik metódusokat”, de ha egyszer választani kell, akkor már inkább a proletariátus, mint a „siberek diktatúráját” választja.

Jászi 1924. február 10-én válaszolt, örömmel nyugtázva, hogy „ha vannak is elválasztóvonalak, nincs szakadék” közöttük. Ezúttal ő is elébe akar kissé menni Károlyinak, s elismeri, hogy sok fontos kérdésben — mint pl. a német szociáldemokrácia negatív megítélésében — nem is állanak oly messze egymástól. S kimondja: „Lenin az én szememben is jelentékeny történelmi figura. Mindig is így írtam róla éveken át.” Máshol keresi tehát nézeteltéréseik gyökerét: „ami minket elválaszt, az nem a szocializmus, hanem a marxizmus. Ne feledd: a marxizmus a szocializmusnak *csak egyik formája*. Én épp úgy szocialista vagyok, mint Te, de a marxizmust egy véres deadlocknak tartom, mely tönkreteszi a munkásmozgalmat.” Egy későbbi levelében (1927. dec. 31.) pontosabban kifejti a maga teljesen utopisztikus koncepcióját, a modern szocializmus *mindkét* — szociáldemokrata és kommunista — irányzatával való ellentétének elvi alapját. „Én tehát a szocializmus krízisét egész másban látom, mint Te. Nem annyira a módszerek rosszak, mint inkább a mozgalom lelke beteg. . . . Itt csak a Proudhon, a Dühring, a Kropotkin szelleme segíthet. . . . A mechanisztikus kommunizmus helyébe egy kooperatív szocializmust kell tenni. A proletár góg helyébe, mely épp oly rossz szagú, mint a mágnásgóg volt: az Ész és Igazságosság uralmát. A magántulajdon kiküszöbölése helyett a munkatulajdon általánosítását. Az osztályharc svindli helyébe a Munka szentháromságát: a paraszti és az ipari munka szolidaritását — természetesen a Szellem vezetése alatt. Állami omnipotencia helyett: decentralizáció és regionalizmus!”

A valós politikai és külpolitikai összefüggésekben gondolkodó Károlyi természetesen semmit nem kezdhett egy ilyen programmal, amelynek az akkori világban semmiféle realitása és bázisa nem volt. Ezt, természetesen Jászi is jól tudta, de a különbség a két ember között éppen abban állt, hogy az új európai és világhelyzetben, mely alaposan rácsáfolt reményeikre és váraikra, Jászi az elvhűség és a morális integritás kedvéért inkább lemondott a cselekvés lehetőségéről, Károlyi viszont erre *soha* nem volt hajlandó. Ő mindig, ekkor is azt

kutatta, hogy az *adott* nemzetközi erőviszonyok között — amelyeket ezúttal pontosabban mért fel —, azokhoz elvszerűen alkalmazkodva, milyen úton tudja eszméit, céljait realizálni.

Ezt az utat a húszas évek derekán az antikapitalista egységfront kiépítésében látta. Jászi is elismerte egyébként: „marxista szempontból Neked van igazad és a II-esek (ti. a szociáldemokraták) álláspontja tarthatatlan. Ez teszi vitairatodat oly erőteljessé és logikussá. Ugyanis ha valaki a Marx írásait még mindig evangéliumnak tekinti, ha hisz egy verseny és piac nélküli kommunista társadalom lehetőségében... és a marxi tanítás egyéb sarkalatos pontjaiban — akkor csakugyan nincs más választás, mint a Te egységfrontod.”

Növekvő és mindinkább tisztázódó elvi ellentétek plaszticitását éppen az a következetesség adta, amellyel mindketten végiggondolták álláspontjukat, s megtisztították azt a zavaró belső ellentmondásoktól, elfogadva mindent, ami vele jár, s elutasítva, ami idegen tőle. Ez a következetesség, miközben politikai barátságuk alapjait természetesen fokról-fokra szétrombolta, egymás iránti megbecsülésüket inkább még növelte. „Tudom, hogy nem győztelek meg — írta Jászi fent idézett levelében. — De úgy éreztem, tartozunk egymásnak azzal, hogy olykor szellem-erkölcsi fejlődésünkről számot adjunk. Bármily nagyok is közöttünk a politikai, sőt világnézeti ellentétek, nagyon tudom élvezni lelki életem egyvonalúságát, erkölcsi komolyságát, nemes idealizmusát. Mily kár, hogy ezeket a nagy értékeket nem tudtad egy alkotó program szolgálatába állítani!... De bármiként legyen is: neved és munkád egy nagy név és nagy munka. Távoli nemzedékek fognak rajta melegedni. Nekem már ma is példa és vigasz vagy a megroppanások óráiban. Ezért állsz hozzám sokkal közelebb, mint azok, akiknek praxisát helyesebbnek és célravezetőbbnek tartom, de akik nem hordják az útkeresés keresztjét. . . . Alig hiszem, hogy még valaha együtt dolgozhatnánk. Úgy érzem, hogy mi ketten *extra Hungariam* fogunk meghalni. És mégis, minden találkozás Veled erősít és irányít a saját csillagzatom felé.”

Találkozásaira olyankor kerülhetett sor, amikor a már Amerikában élő, Oberlinben tanító Jászi „haza-haza” tudott látogatni Európába. 1926 júniusától jó félévet Bécsben töltött, anyagot gyűjtve a Habsburg-monarchia felbomlásáról írandó könyvéhez, s természetesen oda- és visszaútjában is megállt az ekkor Párizsban lakó Károlyiéknál. Visszafelé, 1927 januárjában, Károlyit nem találta Párizsban, s noha Károlyiné és Bölöni megpróbálták megnyugtatni, naplójában először említi, hogy úgy érzi, barátja nem a régi hozzá. Valóban, Károlyi néhány nappal később ezt írta az ügyről feleségének: „Nagyon lesújt, hogy Jászit megbántottam. Igazán nem volt szándékom ezt tenni. Háromszor is írtam Oszkárnak, mindig eltéptem, amit írtam. Most csatoltan küldök egy levelet, ezt juttasd el neki. . . . Kőkeményre verték az események a szívemet. . . Mindez nem vonatkozik Jászira, akit szeretek, csak magyarázat. Az is igaz, hogy a nagy politikai nézetkülönbség tette, hogy nem éreztem annyira szükségét annak, hogy Jászinak írjak. Ő mindjobban jobbra, én mindjobban balra megyek. Bánt, nagyon bánt, hogy Jászi idejöveteletem is arra vélte, hogy nem akarom látni. Tudom, hogyha csak két percig vele lehetnék, megbocsátana, mert az ő szíve intakt. Ő tud szeretni. . . .”<sup>40</sup> 1928 nyarán Jászi újra Párizsban töltött három napot, ekkor találkoztak, beszélgettek. De levelezésük ezidőben sokkal ritkábbá válik. Jászi 1926. dec. 21-én meg is állapítja: „Ha a köztünk levő viszonyt levélváltásunk tempója szerint ítélné meg valaki, azt kellene hinnie, hogy barátságunk fel-

<sup>40</sup> Az 1927. január 25-én Londonból kelt levelet közli: Károlyi Válogatott I. 164.

bomlott. ... Szerencsére a látszat csal. Én legalább semmi változást nem érzek Irántad való ragaszkodásomban. Nincs ember, kivel többet volnék gondolatban, mint Veled, s nem fordulhat elő olyan komoly esemény vagy elhatározás életemben, hogy ne kérdezném magamtól vagy Rechától: Mit szólna ehhez Károlyi?"

Külön utakon jártak tehát, de — éppen ezért — viszonyuk a húszas évek második felében kiegyensúlyozódott, hiszen hiányoztak a közvetlen ütközési pontok és alkalmak (a magyarországi helyzet és az ezzel megalkudni kezdő egyes emigráncsoportok megítélésében teljesen egyetértettek). 1929 végén azonban, amikor Károlyi amerikai előadókörútra indult, régi vitájuk nemcsak kiújult, hanem, minthogy Jászi ottani politikai viszonylatrendszerét is közvetlenül érintette — ezúttal először — gyakorlati és személyes jelleget öltött.

Károlyi az amerikai út előtt hosszú (angol nyelvű) levelekben ismertette Jászival akkori véleményét az európai helyzetről, a fasiszta diktatúra felé haladó kapitalizmus és a szocialista mozgalom erőviszonyairól, kilátásairól. Kifejezte azt a reményét, hogy mégiscsak „van egy »juste milieu« (középút) a puccsista mód-szerek és a konzervatívok objektív támogatása között”, s bár ezen az úton addig senkinek, még a neki viszonylag legrokonszenvesebb ausztró-marxistáknak sem sikerült kitartani, ő megpróbál rajta járni (1929. nov. 12.). Jászi, november 25-én, ezzel szemben azt hangoztatta, hogy „szocializmus és bolsevizmus között nincs harmadik út, s aki Marx tanításait meg akarja valósítani, az nyomban rákényszerül, hogy a nyílt bolsevizmus útjára lépjen”. Ám az adott helyzetben, különösen „a szegény Magyarország” vonatkozásában mindezt akadémikus vitának minősítette, úgy vélte, Károlyinak nem lesz nehéz elkerülnie „az opportunizmus Skülláját és az utópista radikalizmus Kharübdiszét”, s „csak” arra kérte, ne keverje bele „személyes véleményét a mi 1918-as nagy kérdéseinkbe”.

„A helyzet hideg mérlegelése alapján — írta legközelebb, dec. 13-án — ezt kell mondanom a legnagyobb őszinteséggel: ha mint az Októberi Forradalom vezére, az októberi program alapján jössz, nemcsak egész Amerika fog tapsolni Neked, de súlyos csapást mérhetsz az otthoni, már repedező katonai diktatúrára. De ha mint körtönfalazó bolsi sympathizer jössz ide, nincs az a csoport, mely komolyan venne s egész utad egy kalandba fog fulladni, mely politikai pályád halála lesz. Ha pedig mégis a nevetségesség halálugrását választanád, akkor is kötelességed férfias nyíltsággal kijelenteni, hogy *többé nem vagy az Októberi Forradalom vezére*, hanem egy ötven vagy száz percentes bolsevista, s nincs olyan magyar liberális vagy szocialista, aki követne. Szántszándékkal fejeztem ki magam ilyen rideg keménységgel, mivel érzem felelősségemet Veled és a Történelemmel szemben. Szeretnék visszatartani egy katasztrófától. S úgy érzem, hogy jogom van erre a kemény őszinteségre, mivel én vagyok talán az egyetlen, aki nem akar hazamenni az emigrációból, akinek tehát semminemű érdekei nincsenek odahaza, sem Európában, aki tehát igazán csak a Te és az ügy érdekében beszél”. . . „Ma sincs ennek a szerencsétlen Magyarországnak nagyobb értéke, mint Te! Ha ezt egy coriolani hangulatból odadobod, végleg megöled a magyar jövőt!”

Jászi közvetett utakon is megpróbált hatni Károlyira. Még november 12-én Vámbéry Rusztemet kérte meg, írjon ő is egy figyelmeztető levelet. „A te szavad hatásosabb lesz, minthogy Pesten élsz, s közelről látod a bécsi viszonyokat is.” December 17-én pedig Szende Pálnak írta le a legújabb fejleményeket s a maga kétségbeesett lelkiállapotát: Károlyinak „a sors kezébe adta szinte a magyar kérdés kulcsát. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy a Bethlen-kormányt

most innen alapjaiban megingathatta volna. Írtam neki négy hosszú, kimerítő s lélektanilag gondos levelet ebben az irányban. Ezekre szépen, rendkívül melegen válaszolt, s ígérte, hogy amennyire lehet, óvatos lesz. . . . Ellenben tegnapelőtt történt valami szörnyűség. Első amerikai előadását a Rand School (egy jó hírű szocialista munkásegyletem) rendezte a legkitűnőbb és legtisztább amerikaiak (Prof. Dewey, Villard, W. Lippmann, N. Thomas, a szocialista elnökjelölt stb.) auspiciuma alatt. Talán még sosem jött európai ilyen fényes és vezető baloldali nevek cégére alatt Amerikába. Az egész ország figyelve felé fordult. Erre a kommunisták nagy lármát csaptak, hogy K. ilyen »szociálfasiszta« társaságban nem beszélhet. . . . S az eredmény, hogy kábelen visszautasítá a Rand School rendezését. . . . Barátaink kétségbe vannak esve, s szorongatnak, hogy nyíltan helyezkedjek vele szembe s »tépjem szét a Károlyi legendát«. Egyelőre azonban várok, hátha a legrosszabbtól visszatarthatom. Egyelőre csak tapintatosan lesezegezem várakozó álláspontomat s egy nyilatkozatot adtam le, melyben ama meggyőződésemmek adok kifejezést, hogy Károlyit félrevezették. Persze nem tudom, meddig lehet ezt a diplomatikus Rückzugot fenntartani, de el vagyok végleg határozva, hogy ha muszáj, offenzívába lépek s kijelentem, hogy ez a Károlyi nem az októberi forradalom vezére többé, s hogy egyetlen egy liberális, radikális vagy szocialista híve sincs többé sem Magyarországon, sem az emigrációban! Te tudod, Palikám, hogy mit fog jelenteni nekem ez a nyilatkozat, s hogy úgy fog fájni, mint egy narkózis nélküli operáció. Mégis meg fogom tenni, mivel »itt állok, másként nem tehetek«.”

Valóban megtette. Két nap múlva, december 29-én ezt írta naplójába (angolul): „Cikket írtam Károlyi a válaszüton címmel. Olyan fájdalmas volt, mint egy operáció, és még mindig szinte beteg vagyok tőle. De nem volt más választásom”. A cikk *Az Emberben*, Göndör Ferenc lapjában jelent meg 1930. január elsején. Még nem jelentette be a politikai szakítást, de gyakorlatilag elkerülhetlenné tette azzal, hogy nyílt és egyértelmű színvallást követelt Károlyitól: „mit akar és hogyan gondolkozik eredeti programjáról, annak folytatásáról és mai esélyeiről?” És előre kimondta, hogy ha a válasz számukra elfogadhatatlan lesz, Károlyi továbbra is példaadójuk marad ugyan az igazságkeresésben, de „a tőle tanult őszinteséggel, határozottsággal és meg nem alkuvással fel fogjuk hívni a magyar népet, hogy keressen új vezért a régi Károlyi-ideálok kivívására!”

Jászi még december 31-én elküldte a cikket az éppen Amerikába érkező Károlyinak, azzal a megjegyzéssel, hogy az „úgy van fogalmazva, hogy érintetlenül hagyja akciószabadságodat minden irányban”. Újra kifejtette, hogy a tisztázás tovább nem halasztható, „ezt a jószándékú tojástáncot tovább folytatni nem lehet. Nem azért, mivel ez a helyzet ránk nézve szerfelett megalázó, hanem mivel végzetesen árt az ügynek, úgy a bel-, mint a külpolitikában.” Másnapi rövid levelében a nála nem ritka pátosszal, de ezúttal tényleg a lényegre ragadva üdvözölte a partra lépő Károlyit: „Ami most történik, nem véletlenség, de *Sors!*”

Politikai szakításuk csakugyan törvénytörő volt az akkori helyzetben, ha kaptak is benne szerepet személyes tévedések és szektás hibák. Károlyi, a korábban — és később is — mindig a lehető legszélesebb összefogásra törekvő, a merev párt-elzárkózást mindig elítélő államférfi néhány nap múlva már maga is látta, hogy nem kellett volna mindenben a „becsületes fanatikus” Gellért Hugóra hallgatnia. „Politikai pályám talán legnagyobb fiaskóján mentem keresztül — írta feleségének New Yorkból, 1930. január 10-én. — A Rand School (az itteni

szocdem párt) a Carnegie Hall-i gyűlésemet bojkottálta. Félig üres ház előtt kellett beszélnem, ami nagyon zavart. Csak a végén, amikor a kérdések özönével árasztottak el, találtam fel magam. Replikáim élesek és talpraesettek voltak, a publikum hol nevetett, hol tapsolt. De a csata mégis el volt veszítve. A Rand School bojkottja és a bolsik elmaradása a drága helyárák miatt — két szék közt a földre estem. Feakinsnek vesztesége volt. A bolsik és a szocik késhegyig menő harcának estem áldozatául.”<sup>41</sup>

Az igazi ellentét azonban mélyebb volt, komolyabb kérdések körül forgott, s vitájuk — most már a nyilvánosság előtt — tovább folytatódott. Február elején jelent meg, összegezve az előadókörút addigi tapasztalatait, Jászi újabb cikke: „A Károlyi sphinx”,<sup>42</sup> majd áprilisban ennek rövidebb angol nyelvű változata egy baloldali amerikai folyóiratban.<sup>43</sup> Mindkettő éles elhatárolódást jelent, a szakítást azonban mégsem formulázza meg egyértelműen. Az itt sem titkolt szereteten és tiszteleten kívül elsősorban az fogta vissza a tollát, hogy Károlyi nem tagadta meg nyíltan az októberi programot, nem „bolsevistának”, hanem „százpercentes marxi szocialistának” vallotta magát, s Jászi — noha közben természetesen többször találkozott, beszélgetett és vitakozott vele, s három gyűlésre el is kísérte — maga sem tudta pontosan, hányadán állnak. (Naplójában még másfél évvel később, egy berlini találkozásuk után is azon elmélkedik: kommunista-e vagy sem?) De, mint cikkében írta, „mindenki érzi, magam is érzem s Károlyi sem titkolja, hogy ő többé nem a régi Károlyi, hogy túlhaladta az októberi forradalom célkitűzéseit.” Miután a maga teoretikusabb módján megpróbálta néhány pontban összefoglalni Károlyi új, „Lenin és Mac-Donald között” elhelyezkedő, „két és háromnegyedes” platformját, az amerikai olvasóknak még meg is indokolta, hogy a régi, liberális és demokratikus platformot Károlyi „túlságosan mérsékeltnek érezhette egy olyan világban, amely az ő meggyőződése szerint az eddig ismert legmélyebb átalakulás előtt áll”. Jászi szerint azonban „végzetesen félreismeri korunk hajtóerőit, a gazdaságtan törvényeit s nyugati kultúránk legmélyebb tendenciáit. Tehát helytelen, talán végzetes taktikát folytat. De nagy, tragikus tévedése nem érinti emberi nagyságát. . . . Károlyi, az államférfi megsemmisülhet, de a legenda, az érintetlenül marad, mint sokaké, akik eredménytelenül pusztultak el egy nagy eszme szolgálatában. A grófi és uzsorás optáns fosztogatók karmai között vergődő boldogtalan Magyarországnak ezidőszerint nagyobb szüksége van erkölcsi ideálokra, mint egyes politikusokra.”

Jászi nyomatékosan visszautasította Göndör Ferenc nagyhangú kijelentését „a Károlyi-legenda összeomlásáról”, de vitacikkeit — saját orgánum hiányában — mégiscsak abban *Az Ember*-ben publikálta, amelynek a Horthy-rendszerrel való megalkuvásait — Károlyival együtt — nem győzte addig ostorozni. Most, minden különbség ellenére, gyakorlatilag Göndör társaságába került, s álláspontjának tragikus elszigeteltségét kétszeresen kellett éreznie, amikor leghívebb hívétől, Csécsy Imrétől is hamarosan arról értesült: „a KM-ügy a magyar progresszióknak különösen fiatalabb rétegeiben, ahova még magamat is számítom, meglehetősen vegyes hatást keltett. . . . Igazad van abban, hogy ez

<sup>41</sup> Uo. 296. Feakins ügynöksége szervezte Károlyi amerikai előadókörútját.

<sup>42</sup> *Az Ember*, 1930. febr. 8.

<sup>43</sup> A Communication Concerning Count Károlyi. *The New Republic* (New York), 1930. ápr. 23. A folyóirat szerkesztősége felajánlotta Károlyinak, hogy válaszoljon a cikkekre, ő azonban ekkor nem kívánt élni a lehetőséggel.



az affér Bethlenéket erősíti vagy helyesebben, az emigráció súlyát csökkenti. Ebből a súlycsökkenésből azonban, véleményem szerint, jóval kisebb rész esik KM-re, mint Rátok, akik vele szembehelyezkedtek. . . . Bethlenék bizonyára sokkal kevésbé félnek azoktól a polgári rétegektől, amelyek oly hevesen rohantak be annakidején és rohannának be most is minden pillanatban a polgári radikális pártba, hogy azután a legelső szellő hatására ugyanoly elszántan szaladjanak ki belőle, mint azoktól a más rétegektől, amelyek KM-nek mostani álláspontját nagyon is helyeslik." Amire, a személyi motívumok felsorolásán túl, Jászi csak a helyzetére és gondolkodásmódjára oly jellemző választ tudta adni: „tudtam, hogy szavaimat odahaza el fogják ferdíteni. De ez nekem teljesen közömbös, mivel innen úgyszemint csinálhatok gyakorlati politikát. Ellenben *kötelességem maradt, hogy ne engedjem elvi programom tisztaságát elhomályosítani a Jövő szempontjából*”.<sup>44</sup>

Jászi e beékelődött pozíciójából és a küzdelem logikájából egyenesen következett, hogy minden irányból ütéseknek legyen kitéve. A legfájdalmasabb mégis az volt, amit Károlyitól vélt kapni. Ez ügyben intézte hozzá 1930. május 12-én a következő rövid levelet: „Igen tisztelt Barátom, A los-angelesi *A Nyugat* c. lap május 8. számának egyik tudósítása szerint egy San Franciscoban (vagy Oaklandban?) tartott gyűlésen, arra a kérdésre, arra a legutóbb milyen ellentétek merültek fel közte, Jászi és Göndör között», Károlyi különösen bőven és nagy tüzzel válaszolt. Kifejtette, hogy ez az ellentét tíz éves és nem néhány hónapos. Rámutatott arra, hogy a magyarországi szociáldemokraták a Horthy—Bethlen kormánnyal kötött paktumaik révén árulást követtek el és ő árulóknak tartja amerikai szövetségeseiket is. Ezek közé sorolja Jászit, Göndört és híveiket is, akik különben képesek voltak még az AMOSz (Amerikai Magyarok Országos Szövetsége, a magyar kormányt támogató és általa pénzelt szervezet — L. Gy.) szövetségeseivé is leszegődni». Mivel e tudósítás szavahihetősége iránt kételyeim vannak, kérek, légy szíves velem néhány sorban közölni, hogy tetted-e ezt a nyilatkozatot, vagy ha nem, minő más nyilatkozatot tettél? (Mivel nem valószínű, hogy az egész tudósítás légből kapott.)”

Károlyi május 20-án, New Yorkba visszaérve s már a hazaútra készülve, hosszú levélben válaszolt. Barátságuk és vitájuk e megrendítő dokumentumát érdemes hosszabban idézni.

„Kedves Oszkár, Californiából visszaérkezve találtam leveledet a *Nyugat* c. lap kivonatával. A lapot, minthogy folyton útban voltam, nem olvastam. Mondanom sem kell, hogy az »árulás« jelzöt reád nem vonatkoztattam, fogok is ilyen irányban a *Nyugatban* nyilatkozni.<sup>45</sup> Természetesen én is élni fogok veled szemben a tárgyilagos kritika jogával, ugyanakkor figyelembe fogom venni, amit Az Emberben és a *New Republicban* írtál. Ezt a nyílt leveletem, ha lehet, egy amerikai lapban is le fogom közzétenni. Tartok tőle, sőt biztosra veszem, hogy az ellentét közöttünk nem fog ez által elsimulni. — Göndörnek és a többi kis piszkoknak nem fogom az örömet megadni, hogy válaszoljak nekik. Veled szemben az eset természetesen egészen más. Teljes jóindulatodról meg vagyok győződve, és arról is, hogy nem gyávaságból írod kemény nyílt leveleidet. . . . Ellentétes álláspontoddal szemben legfeljebb csak sajnálatomat fogom kifejezni. Ezen elvi különbségtől eltekintve mégis van egy kifogásom, ti. az, hogy úgy

<sup>44</sup> Csécsy 1930. márc. 6-i és 13-i levelei (másolatban) s Jászi április 8-i válasza az OSzKK Csécsy-hagyatékában.

<sup>45</sup> A helyreigazító nyilatkozatot (Levél Eugen Newaldhoz, 1930. máj. 24.) lásd Károlyi Válogatott I. 334—335.

állítod be differenciáinkat, mintha azok voltaképpen amerikai érkezésem óta vetődtek volna fel. Mintha amerikai érkezésemig jó »fiú« lettem volna ortodox októberi szempontból — és csak azóta, holmi titkos befolyások nyomása alatt adtam fel eredeti felfogásomat. Ezzel szemben hivatkozom azokra a levelekre, melyeket épp érkezésem előtt írtam neked. Úgy emlékszem, hogy ezekben a levelekben nem titkoltam, hogy épp a szovjetorosz kérdés meglátásában nagyon is mély ellentét létezik közöttünk. Mert legyünk őszinték, itt van a kutya elásva. Mert nemcsak a magyar, de a többi szoc. dem. [pártok] álszocialista politikáját Te épp annyira látod és elítéled, mint én. A különbség csak az, hogy Te elvileg antimarxista vagy. . . . Egy tagadhatatlan ténnyel állunk szemben nem is csak mi szocialisták, de az egész világ: ez Szovjetoroszország. Érdekes és nem csekély mértékben groteszk, hogy a kapitalista világ inkább hajlandó a tényre, hogy Oroszországban komoly kísérletek történnek szocialista téren, elismerni, mint maguk a szocialisták. . . . Azok, akik tényleg hisznek a demokráciában és nem szocialisták, ám küzdjenek ezért — de egy komoly szocialistának ez nem lehet még átmenetileg sem egyedüli célja. Mindez, ismétlem, nem vonatkozik *reád*, aki őszintén és becsületesen nem vagy marxista, de rájuk. . . . Egyénileg sajnálom, hogy ennyire eldriftoltunk egymástól. Sajnálom, mert bár tudom, hogy a kölcsönös megbecsülésünk nem fog szenvedni tőle, de minthogy harcban állunk egymással szemben, mégis csak fájdalmas sebeket fogunk egymásnak okozni. A boxolás, ha fehér keztyűvel és udvarias eleganciával történik is, mégis csak keserűséget hagy maga után.

So fare thee well, kedves Oszkár. Hogy idáig jutottam, aminek örülök és büszke vagyok, azt nagyrészt neked köszönhetem és ezt nem fogom sohasem elfelejteni. Próbáld keserűség nélkül venni, hogy a tanítvány messzebb ment — túlment. Szerettem volna pár napot veletek Oberlinben tölteni. Nem lett volna lehetetlen, de úgy éreztem, hogy jelenlegi izgatott állapotunkban talán nem lett volna okos. Egy idő eltelte után jobb lesz. Nem tőled, de magamtól félttem. Sok keserűség halmozódott fel ezen utolsó hónapok alatt is. Barátságunk megőrzése érdekében mondtam le nehéz szívvel ezekről a csendes órákról. . . . Lombosodnak-e a szép oberlini fák? Es wär zu schön gewesen.”

Jászi másnap, 21-én megköszönte a tisztázó levelet. „Jól esik tudni, hogy azt a kifejezést nem használtad velem szemben, s így megmaradhatunk jó barátoknak és fair ellenfeleknek. . . . A legszomorúbb és legkelletlenebb polémiája volt ez írói pályámnak, mely ugyancsak nem volt szegény vitatkozásokban. De az eszméknek mindig hasznára válik, ha nem keni el az ember őket. . . . én első sorban nem eszméidet, de taktikádat kifogásolom, s elsősorban azon emberek megválasztását, akikkel dolgoztál. Hitvallásodat nem kellett volna megtagadnod. . . . Úgy Oroszországgal, mint a szocialistákkal szemben változatlanul fenntarthattad volna álláspontodat, mindössze a titkolózó bolsi színeit kellett volna elkerülnöd. Álláspontod nélkülözötte azt a tisztaságot, őszinteséget és keménységet, amelyet Tőled elvártam volna, nem a Horthy megbuktatására, a mi nem oly fontos, hanem hogy utat mutass a Benned bízó tömegeknek. . . . Nagyon fáj lalam, hogy nem jöttél el még egyszer Oberlinbe. De azért megérttem és respektálok elhatározásodat. Végre is emberek, akik eszméikért élnek, nem tudják az elvi harcot az élettől elválasztani, s hipokrizis lenne azt mondanom, hogy nem okoztál igen keserű órákat nekem, mint ahogyan én, minden bizonytalansággal Neked okoztam. De *sub pondere crescit* nemcsak a pálma, de talán a barátság is.”

Barátságuk valóban kibírta nemcsak az amerikai vitát, hanem annak európai folytatását is. A pozsonyi *Reggel* 1930 nyarán cikksorozatot közölt

Károlyitól, aki itt összegezte amerikai tapasztalatait, s megindokolta szakítását az „ál-októbristákkal”, kiktől „egy egész világ választja el”. Jászit természetesen nem sorolta közéjük, de szemére vetette, hogy nem is szakított teljesen velük, s külön cikket szentelt nézeteltéréseiknek, Jászi antimarxista, polgári pacifista és szovjetellenes álláspontjával polemizálva. Válaszul — a *Reggel* és a budapesti *Századunk* hasábjain — az egykori hívek: Vámbéry Rusztem, Szász Zoltán, Fényes László, Kernstok Károly s maga Jászi is, egy-egy vitacikkben sorra bejelentették: Károlyit, minden tiszteletük mellett, nem tekintik többé politikai vezérüknek.<sup>46</sup> A legfőbb vádat, méghozzá visszamenőleg, Jászi ezúttal abban foglalta össze, hogy Károlyi, aki pedig „hitet tudott volna ébreszteni a magyar demokrácia koncepciója és célkitűzései iránt, . . . megerősítette azt a reakciós propagandát, . . . hogy Magyarországon csakis a szélsőségek kormányzása lehetséges, hogy nem lehet segíteni ezen a szerencsétlen népen, amelyet vezére újra csak kétségbeesett kísérletekbe vinne”.<sup>47</sup> Károlyi 1931. február 28-i felháborodott levele arról tanúskodik, hogy a vitát lezáró válaszcikkét a pozsonyi lap „teljesen elferdítette”, megcsönkította, mire Jászi is bejelentette: „megszakítok velük minden összeköttetést addig, amíg Neked teljes elégtételt nem szolgáltatnak” (1931. márc. 21.).

Mindvégig betartották tehát egymással szemben a „játékszabályokat”, de — mint Károlyi megjósolta — az adott és kapott ütések mégsem múlhattak el nyom nélkül. Kapcsolatuk és levelezésük jellege a harmincas években némileg megváltozik. Az egymás meggyőzésére irányuló nagy viták megszűnnek. Mindketten beletörődtek, hogy politikai útjaik elváltak, s megelégedtek azzal, hogy néhány havonta beszámoljanak egymásnak életük folyásáról, gondolataikról, a sötétedő európai horizont okozta aggodalmaikról. „Én a világot változatlanul sötétnek látom — írta Jászi 1933. január 23-án, Hitler hatalomrakerülésének napjaiban — s nem veszek észre sehol egy kivezető utat. . . . Roppant szeretnék Veled ezekről a dolgokról eszmét cserélni, mert bár az ellenkező póluson lakunk a politikában, mindketten szeretünk szembe nézni a dolgoknak és irtózunk az elveknek szoci mintájú elkenésétől. Ezért nagyon hiányzol nekem, s nehéz órákban sokat emlegetlek”. Ekkoriban már ő is higgadtabban és világosabban látja ellentétük lényegét és felteszi magának a kérdést, vajon a gyakorlati politikáról való teljes lemondása nem „erkölcsi hiba-e? ezen sokat tépelődöm s nem egyszer kínzom magamat. De sosem voltam képes kompromisszumokat kötni elvekben és erkölcsi igazságokban. . . . In nuce: itt van a véleménykülönbség forrása közöttünk. Az idők ellenem vannak, jól tudom, s olykor fájdalmasan érzem egyedüllétemet ebben a bolsevizált és fascizált világban (1932. aug. 17.)”. Elismeréssel és sokszor őszinte bámulattal adózik Károlyinak, aki — vele ellentétben — a harmincas évek első felében élete egyik legtevékenyebb korszakát éli, s hosszú, érdekes levelekben számol be szovjetunióbeli útjáról, publicisztikai

<sup>46</sup> Károlyinak a *Reggelben* Bölöni György szövegezésében megjelent nyilatkozat-sorozata: Az amerikai ál-októbristák (júl. 27.), Aiktől egy egész világ választ el (aug. 3.), Az amerikai prosperitás legendájának halála (aug. 10.), Visszapillantás októberre (aug. 17.), Magyar hazugságok — magyar valóságok (aug. 25.), Magyar illúziók (okt. 31.). A lap által indított vita hónapokig tartott. Jászi szept. 14-én egy rövidebb, inkább a személyes vonatkozásokra kitérő cikkben válaszolt („Károlyi Mihály, Amerika és a szovjetek”), amelyben megmagyarázta, miért nem tette szavá már korábban Károlyi nézetváltozását: „Károlyi eddig csak az eszméerlelés stádiumában volt. Tudtommal Amerikában először vallott nyílt programot”. Novemberben hatrészes cikksorozatban foglalkozott a nézetkülönbségekkel, s ezt a *Századunk* 1930 novemberi száma is közölte „Áloktóbrizmus és bolsevizmus (Károlyi Mihály új programja)” címmel.

<sup>47</sup> *Századunk*, 1930. 495—496.

munkájáról és terveiről, a német fasizmus és a magyar ellenforradalmi vérbírás-kodás elleni küzdelméről. „Remélem — írja 1932. július 18-án —, hogy leveleim politikai részeit nem értetted félre. Tudom, hogy nagyon is Rechthaberischen hangzanak. Tagadhatatlan, hogy van politikai élük, indirecte Jászi Oszkár ellen, de hát nem is vagyunk egy nézeten, bármennyire is becsüljük egymást. Úgy érzem, hogy az események nagyon is igazat adtak nekem. De ez az él nem Oszkár, nagy barátom ellen van irányítva, és ezt soha nem szabad neked elfelejteni.”

1934 nyarán, Jászi háború előtti utolsó európai útja alkalmával, még találkoztak is Bázalben. De ezután teljes öt évi szünet következik a levelezésben. Jászi több barátjának is elpanaszolta ezekben az években, hogy Károlyi egyszerűen nem ír neki — de egy idő után már ő sem próbált kezdeményezni.<sup>48</sup> 1939 februárjában az időközben Angliába áttelepült Károlyi egy rövid ajánlólevéllel töri meg a hallgatást, amelynek egyik okára talán utolsó mondata vet némi fényt: „Remélem, kedves Oszkár, hogy te és családod jól vagytok, s bár ezek az utolsó évek mindnyájunk számára telve voltak csalódásokkal, meg tudtad őrizni azt a nagyszerű lelkierőt, amelyért annyira szeretlek.” Pár hónappal később Jászinak szomorú alkalom kínálkozik a levelezés felújítására: a repülőgéppel szerencsétlenül járt Károlyi Ádám elvesztéséről fejezi ki részvétét barátjának. Károlyi azonnal, hosszú levélben válaszol, leírva nemcsak a szörnyű csapástól összetört lelkiállapotát, hanem az utolsó évek és hónapok másfajta megpróbáltatásait, csalódásait is. „Mindezt azért hozom fel, hogy lássad, hogy elégedetlenségeim Sztálinnal szemben nem mai keletűek. Az egységes antifasiszta front kedvéért hallgattam. . . Sztálinról már 1937-ben azt tartottam, hogy teljesen letért a Lenin által kijelölt útról. Azt azonban mégsem tétéleztem fel, hogy Hitlerrel fog szövetséget kötni. . . Még azt is meg fogjuk érni, hogy Horthy engem azért fog támadni, hogy nem volt földreformom elég radikális. . . Ha nem lenne mindez annyi vérrel, igazságtalansággal, gazsággal összekötve, agyon tudnám magam kacagni — így azonban csak zokogni szeretnék. Siratni azt az igazi kommunizmust, amiben hittem és még mindig hiszek” (1939. okt. 9.). Jászi november 2-i válaszából kiderül, hogy ezúttal csaknem teljesen egyetértene a második világháború kitörését követő világhelyzet megítélésében, de ami Sztálin politikáját és személyi kultuszát illeti, abban ő — Károlyival teljes ellentétben — nem a lenini elvektől való eltérést, nem torzulást, hanem a rendszer lényegéből fakadó, „szükségszerű fejleményt” lát. Ez a döntő és jellemző szemléleti különbség mindvégig megmaradt közöttük, és felújult együttműködésüket is sokszor beárnyékolta.

<sup>48</sup> Diner-Dénes Józsefnek írja Jászi 1936. ápr. 12-én: „Károlyiról és feleségéről itt riasztó hírek keringtek, melyek súlyos betegségről szóltak. Én azonnal írtam Mihálynak, de választ nem kaptam. Kezdek félni, hogy engemet is leírt, mint megkövesedett »burzsujt«. Szinte ugyanezt írja július 14-én Fényes Lászlónak, Mencer Bélától pedig okt. 3-án kérde: „Mit tudsz Károlyiról? Leveleimre makacsul nem válaszol”. Mencer kifejti: „Sok hibával valószínűleg ő, de őszinteség hiányával nem, s ha ő nyilvánosan kijelentette, hogy nézeteltérései Irántad való barátságán nem változtatnak, akkor az úgy is van. Bizonyosan Te is tudod, számos esetéből a múltnak, hogyan szokott ő embereket »leírni«, amint mondod, s milyen típus az, amellyel ő ezt teszi. Ha az Ignatusokat »leírta«, igaza volt, ha Hatványval azt tette, okai érthetőek, de elhíheted neki, hogy mások iránt és Irántad semmi nem változtathat nála a multakon.” 1938-ban végre Böllönitől kapott némi közvetett információt Károlyi hogylétéről, s neki írta válaszul jul 4-én: „Károlynak nagyon rossz lesz a teherlapja a Történelem előtt. Egy nagy és komoly szerepet dobott oda egy fogadatlan prókátorságért. Még komoly orosz szempontból is, egy demokrata Károlyi, egy konföderációs Károlyi százszorta többet jelentett volna, mint egy Kun Béla aspiráns, aki nem kell sem jobbfelé, sem balfelé. Odahaza pedig lerombolt egy eszményt, egy legendát, melyre építeni lehetett volna. Félek, hogy ő is érzi ezt. . . De nemcsak Károlynak, mindnyájunknak megvan a maga teherlapja”.

Mégis, az új világhelyzet, különösen a Hitler-ellenes koalíció létrejötte után, lehetővé tette, hogy életükben még egyszer együtt dolgozzanak, harcoljanak. Jászi már 1941 áprilisában távirati felszólítást kap Károlyitól, hogy Vámbéryvel együtt csatlakozzék a Londonban Lónyay Károly gróffal együtt alakítandó magyar antifasiszta bizottsághoz. Jászi taktikai okokból jobbnak látja egy külön amerikai bizottság alakításával kezdeni, s azután egyesülni Károlyi szervezetével. Ehhez hasonló gyakorlati, taktikai vagy szervezeti jellegű nézetkülönbségek később is felmerülnek közöttük, de a magyar antifasiszta emigráció orientációjának alapkérdéseiben — Eckhardt és az egyéb horthysta elemek kirekesztése, a mozgalom demokratikus célkitűzése, együttműködés a kommunistákkal — mindvégig egyetértettek. „Mondanom sem kell — írja Jászi 1941. május 4-én —, hogy teljessen azonosítom magam mostani politikáddal. Valóban ez az utolsó esélyünk Magyarország felszabadítására. . . . Mielőtt azonban elindulsz az új és végső harcha, hadd adjak egy tanácsot, melyet nagyon fontosnak érzek. Igen nagy szolgálatot tennél az ügynek, ha egy kis könyvben (mely könnyen bestsellerré is lehetne) a legteljesebb őszinteséggel valamiféle lelkiismeretvizsgálatot tartanál. Leírnád benne a háború utáni politikai utad és tapasztalataid lényegét, meghíusult reményeidet és mostani, új várakozásaidat. Ez a semmit sem titkoló és senkit nem kímélő vallomás új kezdete lehetne mozgalmunknak és a Te vezető szerepednek is. »Semmit sem szabad elkenni« — ez volt a Te régi mottód, s ez ma ugyanolyan igaz, mint Októberben és Október előtt volt. Ma új erőt meríthetnél belőle.”

Károlyi természetesen nem fogadta meg ezt a tanácsot, mivel addigi álláspontjának semmiféle gyökeres revízióját nem látta szükségesnek. Igaz, a harmincas években vallott nézetei némileg módosultak, a demokrácia eszményét, melyet akkor lényegében elejtett és megtagadott, most ismét magasabbra helyezte értékrendjében, de változatlanul kitartott szocialista célkitűzései mellett, azt remélve, hogy a háború után a Nyugat „szocializálódni”, a Szovjetunió pedig „demokratizálódni” fog. Mégis tett egy szép politikai gesztust Jászi irányában: az antifasiszta emigráció zászlóbontásának szánt programját, 1941 októberében, Jászihoz intézett nyílt levél formájában szövegezte meg és adta ki, személy szerint is leróva benne eszmei adósságát.<sup>49</sup>

A mozgalom további kibontakozása során — melynek felvázolására itt nincs mód, de szükség sincsen rá<sup>50</sup> — alapjában jó együttműködést tudtak kialakítani. Amikor 1942 elején célszerűnek látszott, hogy Károlyi a „Habsburg—Eckhardt koalíció” ellensúlyozására Amerikába menjen, s az ottani, jelentős erőt képviselő demokratikus mozgalom élére álljon, Jászi (1942. febr. 23-án) a Brit Munkáspárt szellemi vezérének, Harold J. Laski professzornak a támogatását kérte a beutazási engedély megszerzéséhez. „Ma egyetlen olyan ember van — írta —, aki alkalmas lenne az Egyesült Államok demokratikus magyarjainak megszervezésére és vezetésére, s ez Károlyi Mihály. . . . Ami engem illet, egyáltalán nem vagyok elvakult bámulója egykori köztársasági elnökömnek. Tudom, hogy emigrációja során súlyos hibákat követett el, és kénytelen voltam őt többször, élesen bírálni. Nem hiszem, hogy valaha is a jövő magyar átalakulás vezetője lehetne. Az erre a munkára alkalmas ember ma még talán ismeretlenül él az ország valamelyik elmaradott zugában. Meggyőződésem azonban, hogy ma egy Károlyi által vezetett kampánynak igen nagy jelentősége lenne.

<sup>49</sup> Nyílt levél Jászi Oszkárhoz. Magyar Fórum, 1942/1. sz.

<sup>50</sup> Lásd Jemnitz János és Varga F. János tanulmányait ugyanebben a folyóirat-számban.

Az ő neve a magyar demokratikus köztársaság eleven szimbóluma. Idealizmusát, bátorságát, őszinteségét, áldozatkészségét senki sem vonja kétségbe. A Szovjetunió iránti rokonszenve közismert. A Dunai Konföderáció megteremtésére irányuló sikertelen kísérleteimet az ő erőteljes támogatásával kezdtem el. A Habsburgok iránti gyűlöletében őszinte és megingathatatlan. Amerikában való megjelenése döntő hatással lenne a munkásokra és a liberális értelmiségiekre, s leleplezné az ellenforradalmi intrikákat. Még Latin-Amerikában is sok magyar kolónia van, amely benne látja Magyarországot felszabadítóját. Emellett Károlyit a szomszédos közép-európai országok demokratikus elemei is kivétel nélkül igaz barátjuknak tekintik." A levél másolatát azzal küldte el Károlyinak: „Remélem nem haragszol meg rám, amiért nem Józsuá, hanem Mózes szerepét tulajdonítom Neked.” Hugo R. Ronynak, az American Federation of Democratic Hungarians egyik vezetőjének is határozottan megírta (1942. júl. 5.): „egyre világosabb, hogy Károlyi nélkül nem lehet mozgalmat csinálni”.

Később, már a háború végén, Károlyi tett hasonló erőfeszítéseket Jászi angliai beutazása érdekében — ugyanolyan eredménytelenül. Így személyesen továbbra sem találkozhattak, de levelezésük természetesen jóval sűrűbbé vált, mint a háború előtti évtizedben. Adódtak ugyan időnként kisebb véleményeltérések személyek és helyzetek megítélésében („teljesen értem, ha politikailag nem bízol bennem, és akármennyire nagyrabecsüllek, én sem tudnám a politikai gyeplőt Neked odadobni” — írta 1942. ápr. 7-én Károlyi), de ezek a súlyos évek mégis inkább közeledést hoztak. Károlyi 1942. aug. 28-án bevallja: „Te vagy az egyetlen ember, akinek az információiban igazán megbízom. Ezen az sem változtat, hogy nem értünk mindig egyet.” De mindjárt hozzáteszi: „Úgy érzem, politikai ellentéteink fokozatosan eltűnnek.” Szerette volna az utolsó ütközőpontot is eltüntetni: „Kedves Oszkár, még egyszer kérlek, hogy küzdj le a Szovjet iránt érzett antipátiádat, amit morális szempontból megérték, de a jövő politikai szempontjából végzetesnek tartok” (1942. nov. 6.).

Jásziban azonban már túlságosan meggyökerezett a bizalmatlanság, s ez, szűkebb körben, minden adódó alkalommal ki is bukkan. Miközben a *New York Post*-hoz intézett 1942 augusztusi levelében nyomatékosan figyelmezteti az amerikai közvéleményt és a külpolitika irányítóit Károlyi jelentőségére és mellőzésének súlyos következményeire, naplójában 1942 végén Károlyi kezét véli felfedezni a chicagói magyarok kommunista jellegű mozgalmában, szeptember 10-én pedig Hatvanyinak írja: „Ami Misire vonatkozó megjegyzéseidet illeti, félek, hogy igazad van. Ez volt, sajnos, az én inkább intuitív, mint induktív látásom jelen működésére vonatkozólag. Ez azonban aligha fogja hívei magatartását vele szemben megváltoztatni. Vannak helyzetek, amikor egy emberre, fogvatkozásai dacára, abszolút szükség van. Emlékszel, bizonyára, a történelemből, hogy egy holt török vezért lóra ültettek, s így vitték a sereget a csatába. Ilyesmi ma is előfordulhat, s a földolog, hogy a vezér teteme ne essék le a lóról. Misi üzletbarátainak erre kell vigyázni.”<sup>51</sup>

Ő maga is már jóelőre óvta Károlyit: „Vajon tisztában vagy-e azzal, hogy a Te történelmi szereped az volna, hogy a bolsevizmus és a kapitalizmus között megőrizzed a demokrácia igazi tartalmát? A nagy ütközőpont a parasztkérdésben lesz, nem pedig a magyar kapitalizmusban, mely csak egy gyenge és korrupt hajtása a magyar rendszereknek. . . . Te csak egy ilyen szabad szövetségzeti és liberálisan szocialista Magyarországnak lehetsz a vezére. . . . Igen, kell, hogy a

<sup>51</sup> Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 5367/149.

kommunisták rokonszenvét és bizalmát is élvezzed. De épp annyira kell, hogy erős kézzel megjelöld a határokat és kijelentsd: eddig és ne tovább!” (1943. aug. 6.).

Megnyugvására Károlyi már július 20-i dátummal közli vele és Vámbéryvel a jövőre vonatkozó elképzeléseit: „Október ad egy szociális bázist, biztosítékot nyújt a földkérdés megoldására és külpolitikailag a németekkel való szakítást, a szlávokhoz való közeledést jelenti. . . . Nem fogadhatjuk el tehát azokat, akik Októbert elvetik és arra hivatkoznak, hogy otthon ez a program nem vonzó. Az ilyen ellenkezés minden esetben azt jelenti, hogy reakciós megoldásra törekednek. Értsétek meg jól, én nem akarok bolsevik politikát követni és eszem ágában sincs bolsevik helytartóvá válni, de Magyarországon küzdeni kell a bolsevik bogey ellen. Az oroszok támogatása nélkül nem tudunk egy progresszív Magyarországot teremteni.” Ugyanitt leszögezi, hogy neki már csak síron túli ambíciói vannak: Magyarországon ismerjék el „nemcsak azt, hogy nem voltam hazaáruló, de azt is, hogy az októberi program akkor is, most is honmentő elgondolás volt. Hogy hazamegyek-e vagy sem, az nem fontos. Fontos az, hogy ezek a nézetek akár velem, akár nélkülem diadalmaskodjanak.

De ahogy közeledett a háború befejezése, egyre aktuálisabbá vált a hazatérés kérdése. 1945. január 4-én Jászi is foglalkozott e gondolattal: „Ami engemet illet, álláspontomat ismered. Amerikai állampolgárságot nem adnám fel, mivel az esküm köt és sok mindenért hálás vagyok Amerikának. Mégis úgy érzem, hogy mint amerikai magyarnak, nem politizáló magyarnak, átmenetileg otthon volna a helyem, és érzem a kötelességet, hogy nehéz munkában támogassalak és a veszélyek közepette Melletted legyek.” A sok ellenkező tapasztalat ellenére is újra felmerült tehát benne az az elképzelés, hogy barátja mellett állva ellensúlyozhatja az esetleges ellenkező befolyásokat. De amikor később híret veszi Károlyi hazahívásának, örömmel gratulál ehhez, és sikert kíván itthoni működéséhez.<sup>52</sup>

Károlyi hazatérése előtt még több hosszú levélben számol be híreiről, várakozásairól, aggodalmairól, itthonról pedig, 1946 nyarán — tapasztalatairól, élményeiről. A Nemzetgyűlés ünnepi ülésén, harcostársairól megemlékezve, elsőnek Jászit említi, nem titkolva nézeteltéréseiket, de kiemelve tiszteletreméltó erkölcsi bátorságát.<sup>53</sup>

Jásziban viszont, emberileg nagyon is érthető módon, nőttön nő a helyzetéből adódó, visszafojtott keserűség. Noha tudatával és lelkében régen felkészült rá, nyilván mégsem volt könnyű tudomásul vennie, hogy az új Magyarország — Keresztury Dezső kultuszminiszter egyetemi meghívásán túlmenően — nem tart igényt személyére és szolgálataira. Károlyi hosszú hallgatása és egy elutasított beutazási kérelem csak új tápot adnak e keserűségnek, amelyet akkor sem tud titkolni, amikor 1947 májusában mégis Károlyit kéri meg a közbenjárásra. Ilyen előzmények után látogat haza 1947 őszén, „mérleget készíteni és végső búcsút venni”. Károlyival azonban csak visszaútján, Párizsban találkozik. Életük ez utolsó együttléte — egy Csécsy Imréhez írt levél rövid, kelletlen utalása szerint — nem lehetett zavartalan. 1947 karácsonyán a Károlyi érdemeinek megörökítéséről szóló törvény szövegét kéri Csécsytől, mivel „fejleményei állandóan izgatnak és nyugtalanítanak. A Károlyi-legenda nemcsak az ő szemé-

<sup>52</sup> Röviddel Károlyi hazatérése előtt írta meg „Miért nem kell Károlyi a réalpolitikuskoknak?” c. cikkét Az Ember 1946. febr. 23-i számába.

<sup>53</sup> Lásd Károlyi Válogatott II. 264.

lyes tulajdona”.<sup>54</sup> Keserőségében egyre igazságtalanabb. Egy személyes ügyben, mint július 14-én írja,<sup>55</sup> azért nem kéri Károlyi segítségét, mert „ő ma moccanni sem mer a számára előírt vonaltól”. Ekkor írta le azt is, amire legeléesebb vitáik idején sem gondolt: Károlyival „nem akarom összeköttetésemet fenntartani”. 1949 januárjában, az addig soha el nem mulasztott újévi üdvözlöt helyett, egy utolsó levélben Károlynak is tudomására hozta ezt az elhatározását.<sup>56</sup>

„Kedves és tisztelt Elnök Úr!

A Te és a Kegyelmes Asszony újévi üdvözlöte, melyet elkésve kaptam meg, meghatott és azt szívből köszönöm és viszonzom. Sok emléket újított fel és nem egy problémát elevenített meg. Mikor az ember az utolsó útra készül, szeretne véglegesen tisztába jönni önmagával és azzal a pár emberrel, kik fontosak maradtak az életében. Ez indított arra is, hogy az idemellékelt polémiát írjam meg Csécsyvel s néhány társával szemben.<sup>57</sup>

Ezt az írást eddig nem küldtem meg Neked, mivel a Te és az ő esetük nem azonos. Ugyanis Te nem vagy »fellow traveller«, mivel már Október bukása óta kommunista elvek alapján nézted a jövőt. Viszont a Te felelősséged mindeért, ami ma történik, sokkal nagyobb, mint amazoké, mivel Te osztoloz a hatalomban és annak számos előnyében. Polémiám tehát csak annyiban vonatkozik Reád, hogy tagadom a demokrácia és az emberi szabadság megvalósításának lehetőségét a bolsevista célkitűzés és a bolsevista morál alapján. Ellenkezőleg, ezek által csak mindjobban eltávolodunk tőle.

És ebből a helyzetből egy személyes probléma is nehezedik reánk: vajon tovább élhet-e egy barátság, mely kizárólag a múlt emlékeiből táplálkozik s melynek nincsenek gyökerei sem a jelenben, sem a jövőben.

Más szavakkal: létezik-e eszmékért és értékekért küzdő emberek között egy ilyen politika- és etikamentes érintkezési tér? Tudom, hogy a Te szellemedben cselekszem, ha ezt a dilemmát nem igyekszem „elkenni”, ahogyan Te szoktad mondani, hanem szeretnék szembe nézni veled, ha fájdalmas is. Természetesen pusztán emberi szempontból és a közös múlt »megszépítő messzeségéből« én szeretettel gondolok Reátok és kívánok boldog új évet. . . melegen köszönt most már sírig hú ellenfeled, Jászi Oszkár.”

Ez az erőszakos és semmiféle közvetlen ok által nem motivált szakítás csak a hidegháború hisztérikus légkörével magyarázható. Maga Jászi sem tudta egyértelműen indokolni lépését, Csécsy Imrének 1949. június 12-én ezt írta a „volt vezérrel” kapcsolatban: „Végleges elválásomban tőle az ideológia nem döntő. Utolsó ténykedése is bizonyítja, hogy mennyire hűbérese lett a történelmi materializmusnak, e tan inkább pikleri, semmint hegeli értelmében.” S amikor Csécsy, az igazságérzettől hajtott önkéntes közvetítőként, június 23-án tudtára adta: Károlyi „újra hangsúlyozta, hogy semmi nézeteltérés nem változtathatja meg szeretetét irántad. Azt hiszem, be kellene látnod, mennyire tragikus alak ő — úgy látszik még a Hozzád való viszonyában is,” — Jászi csak ennyit válaszolt (1949. júl. 3.): „Persze a K. ügye nekem is fájdalmas; de nem bántam meg

<sup>54</sup> Jászi Csécsyhez, 1947. dec. 20. OSzKK.

<sup>55</sup> Jászi Csécsyhez, 1948. júl. 14. OSzKK.

<sup>56</sup> A levél a Károlyi-hagyatékban nem maradt fenn. Másolata Csécsy hagyatékában található, OSzKK.

<sup>57</sup> Az említett vitacikk, amelyben Csécsy Imrétől és néhány társától — híveinek utolsó, maroknyi csoportjától — is elhatárolta magát: „A szovjet társutazók filozófiájához.” Az Ember, 1948. nov.

<sup>58</sup> Mindhárom levél az OSzKK-beli Csécsy-hagyatékban.



utolsó lemondó levelemet. Én barátságomat értékeimtől nem tudom elválasztani.”<sup>58</sup>

Már csak az öngazolást keresve, véleményén még Károlyi pár hónappal későbbi utolsó politikai gesztusa, a Rajk-perrel való nyilvános szembeszállása sem változtatott. „Mihály J'accuse-je nagyon szerencsétlen fináléja volt egy egységét, értelmét és méltóságát elveszített pályának. Múlt évi levelem ma még aktuálisabb, mint akkor volt” — írta Csécsynek 1949. december 11-én. S ezzel, életük még hátralevő néhány évében, lehetetlenné is vált minden közeledés vagy megbékélés, hiszen Károlyi nemcsak büszkeségből — politikai és emberi integritásának megóvása érdekében sem tehetett, s nem is tett egyetlen lépést sem a „másik” irányban. Ezzel, úgy érezte, valóban elveszítene élete értelmét. Mivel ezen kívül mindent elveszített, Jászi végleges elvesztésébe is bele tudott törődni. Az utolsó öt évet a két nyolcvan felé közeledő, keserű öregember, az elvekhez való ragaszkodás két megkövült szobra, egymásról semmit sem tudva, teljes magányban és elszigeteltségben élte le.

Barátságuk tragikus történetéhez azonban annak katartikus utóélete is hozzátartozik.

1955. február 23-án Jászi ezt írta naplójába: „Hónapok óta gyakran gondolok Károlyira, és úgy érzem, magatartásom túl szigorú volt vele szemben. Megkértem Vámost, tudja meg és közölje a címét. Miért? Nincs semmiféle határozott tervem arra, hogyan javítsam ki hibámat, bármily őszinte és helyes morális alapja volt is annak.” Nem tudta, hogy Károlyi ezekben a napokban már haldoklott, s agóniájában, úgy képzelve, hogy Jászi náluk vendégeskedik a kis Vence-i házban, hozzá és róla beszélt. Március 19-én bekövetkezett halálának híre éppen azután jutott el Jászihoz, hogy barátai 80. születésnapját ünnepelték, s a müncheni *Látóhatár* egy életművét méltató különszámot adott ki tiszteletére.<sup>59</sup> Március 21-én a következő részvéttáviratot küldte Károlyinéak: „Kérem, fogadja legmélyebb együttérzésemet. Gyászolni fogom őt, amíg csak élek. Októberünk legnagyobb alakja volt.” Március 31-én Csécsynek is írt megrendüléséről: „Minden hibája és tévedése dacára igazi történelmi alak fog maradni. Fájt, hogy érintkezésünk hét éve megszűnt az én elvi intranzigenciám folytán. Most látom, hogy jellem és igazi bátorság fontosabbak, mint a nagy hideg elvek.” Mindennél jobban megrázta azonban, amit Károlyi Mihályné leveléből barátja utolsó „üzenetéről” megtudott. „Ugyanis amit Mihály utolsó heteiről írt — válaszolja április 14-én —, egybevetve azt személyes tapasztalataimmal, világossá teszi, hogy Mihály és köztem a telepathikus kontaktus esete forgott fenn ebben az időben. Az utolsó hetekben nagyon deprimált voltam, s csaknem állandóan ő volt az öntudatomban és szemrehányásokat tettem magamnak, hogy engedtem politikai elveimet győzni a régi sorsrendelte szolidaritásunk fölött. Lesznai Anna, aki épp vendégünk volt, látva mély szomorúságomat, azt ajánlotta, hogy ő fog írni Mihálynak (nehogy a dolgot úgy lehessen magyarázni, mint az én közeledésemet a kommunista politikához), s meg fogja magyarázni, hogy szeretnék visszatérni hozzá, de egy jottányit sem engedve a bolsevizmus elleni álláspontomból. Egyben meg fogja kérdezni Mihályt, hogy ő hogyan gondolkodik régi barátságunk helyreállításáról, melyet én mindig változatlanul éreztem iránta, . . . Nagy fájdalmat okoz most nekem, hogy élete végén nem könnyíthettem az ő és a magam lelki terhein.” Itt említi először azt a tervét, hogy mivel a *Látóhatár* Jászi-száma teljesen mellőzte Károlyi történelmi szerepét

<sup>59</sup> A müncheni *Látóhatár* 1955 március—áprilisi számát, Borsody István összeállításában, teljes egészében a Jászi-életmű méltatásának szentelték.

és alakját, ezt jóváteendő, egy „következő számban én magam rajzolhassam meg a Mihály szeretett képét”.

Éz az *utolsó*, tervezett méreteiben és — csökkenő életereje miatt — nehézségeiben is egyre növekvő feladat, s általában a Károlyi-téma mindinkább eluralkodik Jászi gondolataim, naplóján, levelezésén. Sürgetve kéri Károlyinétól férje megjelenés előtt álló angolnyelvű emlékiratainak nyomdai levonatát. Ideiglenes megőrzésre Oberlinbe viteti át halott barátja levélhagyatékát. Szerepéről, jelentőségéről levelezik még élő közös barátaikkal, s amikor Kéri Pál azt írja neki, hogy nagyon szerette Károlyit, és „kharizmája” fénykörében élt, elgondolkozva jegyzi be naplójába (1955. ápr. 20—21.): „Én is azt hiszem, valóban volt valami kharizmája.” Talán ez adta az ötletet, hogy ne csak saját véleményét írja meg Károlyiról, hanem mindazokét összegezze, akik az emigrációban, szerte a világon, a „letűnt nemzedékből” még életben voltak. 1955 végén egy körkérdést állított össze, s december 20-i levelében Lesznai Annát kérte meg, legyen segítségére annak sokszorosításában, hogy ötven embernek elküldhesse. A Körkérdés így szólt:

„A Károlyi-probléma újra zavarja a magyar közvélemény nyugalalmát. Károlyi Mihály halála után ismét látom, hogy a magyar közvélemény, még a szabadnak mondott emigrációban is, teljes homályban van e férfiú jellemét és célkitűzéseit illetőleg. Az igazság érdeke parancsolja, hogy megkísértem meg-egyszer számot adni Károlyi Mihály jelleméről és politikai célkitűzéseiről. Erre szükség van azért, hogy a nemzet tisztán lássa az igazságot, és igazságot szolgál-tathasson.

Én éveken át egész közélről figyelhettem Károlyi Mihály működését; a későbbi években pedig őszinte barátság fűzött bennünket egymáshoz. Már politikai katasztrófája, bujdosása és üldöztetése idején igyekeztem teljes őszinteséggel elmondani véleményemet róla, és alig hiszem, hogy tévedtem. (Ld. könyvemet: Magyar Kálvária, Magyar Feltámadás, Bécsi Magyar Kiadó. Második, bővített kiadás, 103—110. lapok.)

Károlyi halála óta különösen nyugtalanít az a tény, hogy közeli munkatársai között is vannak, akik őt vonják felelősségre a magyar ügy elveszéséért. A Károlyi Mihály-ellenes osztály-, csoport- és mágnás-gyűlölet nagyon is természetes, szinte elkerülhetetlen azoknál, akiket az ő politikája végveszéllyel fenyegetett és továbbra is fenyeget. Hanem hogy egykori szocialisták, baloldali radikálisok, extrém bolsevisták, sőt még intímusainak és munkatársainak egy része is, a feudálisok és a német imperialisták véleményét osztva, elmarasztalják Károlyit, mutatja, hogy nehéz erkölcsi zavar maradt a súlyosan beteg nemzetben.

A Károlyit elmarasztaló ítéletek indoklását szeretném közelebről látni és megvizsgálni. Amennyiben Ön is ehhez a Károlyi-ellenes radikális-szocialista, vagy pusztán érzelmileg elszigetelt csoportok egyikéhez tartoznék, lekötelezne, ha a következő kérdésekre válaszolna:

1. Minő politikával tette tönkre Károlyi Mihály Ön szerint az országot?
2. Minő politikával lehetett volna megmenteni Magyarországot az októberi forradalom célkitűzéseinek feláldozása nélkül?
3. Volt-e valami személyi bűne vagy tisztatlansága Károlyi politikájának?

Ha az erre a körkérdésre beérkező válaszokat kiadnám, elhallgatnám az Ön nevét, ha úgy kívánja, csak az Ön közéleti és társadalmi pozícióját írnám körül. A jó ügynek adott segítségét melegen köszöni. . . Szíves válaszát lehetőleg két héten belül kérem”.

Jászi levélhagyatékának ma még hézagos ismeretében nem tudunk választ adni arra, milyen számszerű és érdemi eredménnyel járt a kérdőív szétküldése. De itt amúgyis a *szándék* a fontos, Jászi tevékeny életének utolsó szervezői akkordja, utolsó, kétségbeesett erőfeszítése arra, hogy helyrehozzon egy hibát, felrajzolja maga és az utókor számára „a forradalmi Károlyi igazi képét”, s egyúttal — bevallatlanul — nyilván arra is, hogy ennek tükrében egész nemzedéke és önmaga pályájáról, munkájáról is végső mérleget készítsen.

Lesznai Annának írja 1955. november 24-én: „nekem teljesen közömbös, hogy (feleségem) hány héttel vagy hónappal vagy akár évvel tölja ki teljesen meddő életemet, csak az a fontos, hogy megírjam a Károlyi jellemrajzot, melyet várnak tőlem s melyhez becsületbeli ígéretem köt s melyhez nyugalom és némi koncentráció kellene”. Károlyi Mihálynénak, december 7-én: „Már elég szerény lettem ahhoz, hogy emlékirataimról ne beszéljek. Minden megmaradt energiámat egyetlen célra akarom fordítani, melyet becsületbeli kötelességnek érzek: K. M. jelleme és politikai célkitűzései.” Két hónap múlva, 1956. február 2-án Borsody Istvánnak: „fejnyomásokkal és szédülésekkel képtelen voltam előre haladni abban, amit legsürgősebb feladatomban érzek, hogy megírjam a nagyon megkésett Károlyi esszét, mely egyre inkább zavarja lelkiismeretemet. . . Úgy érzem, hogy helyes előérzetem volt, amikor születésnapom kapcsán energikusan újítottam fel a Károlyi Mihály emlékét és követeltem rehabilitációját.”

De a munkát már csak elkezdni tudta, bevégezni nem. Hagyatékában egy kilenc oldalas töredék maradt fenn, „Károlyi Mihály történelmi szerepe” címmel.<sup>60</sup> A bevezető sorokban a már említett Jászi-emlékszám Károlyival szemben elkövetett — szerinte szándéktalan — mulasztásával és kettőjük pályájának összefüggésével indokolja vállalkozását. Az írást három részesre tervezte. Az elsőben 1919-ben keletkezett „lélektani kísérletét” kívánta fontosabb részeiben reprodukálni. A másodikban, Károlyi 1923-ban megjelent emlékiratai alapján, „az Elnök legfontosabb megállapításait fogom összehasonlítani az enyéimmal”. „A harmadik részben néhány járulékos megfigyelésemet és néhány szemtanú észrevételeit fogom összegezni. Azt remélem, hogy Károlyi szerepe és jelleme ezekből az adatokból kellő világossággal, ha nem is végleges biztonsággal fog kibontakozni”. Mindebből csak a „Károlyi önmagáról” című második fejezet néhány lapja készült el, s ez sem több az „Egy egész világ ellen” kivonatolásánál, szomorú bizonyosságául az öreg Jászi ekkor már rohamosan hanyatló szellemi erejének.

A késői Károlyi-memoár, a „Faith without Illusion” említetlenül hagyása arra vall, hogy ez a töredék még annak ismerete nélkül, 1955-ben keletkezhetett. Az év utolsó napjaiban kapta meg a könyvet, néhány hét múlva pedig Károlyiné értesítését a sikerről. „Levele nagyon megörvendezettett — írja február 11-én. — A B. Russell kritikája és a Book Society ajánlata valóban fordulópontot jelenthet a Károlyi-történelemben. Ha lehet esemény, mely nagyon leromlott munkaerőmet és kedvemet megjavíthatja, bizonyára ezek az utolsó hírei voltak olyanok. . . . A memoárokat még csak lapozhattam, de szédelő fejemmel még nem olvashattam el rendszeresen. . . .” Ismertetést szeretett volna írni a műről, de érezve, hogy gyengesége, szédülései „egyelőre” megakadályozzák ebben, azzal vigasztalja magát, hogy „a késedelem javára fog válni az ügynek, mivel kell, hogy B. Russellé legyen az első szó, mint a legjobb nyugati lelkiismeret véle-

<sup>60</sup> Jászi ez utolsó írásának, valamint öregkori naplójegyzeteinek szövegét L. Nagy Zsuzsa volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért itt mondok köszönetet.

ménye". S amikor megkapja Bertrand Russellnek a *Times*-ben megjelent nagyon elismerő bírálatát, utolsó, 1956. április 11-i levelében boldogan gratulál Károlyi-nénak, hozzáfűzve: „Mily kár, hogy Mihály már nem élvezhette!”

De a könyvet, amelyben Károlyi mindvégig a szeretet és megbecsülés hangján ír róla, valószínűleg nem tudta már elolvasni. Még áprilisban, egy műtét következtében, elméje elhomályosult, a külvilág eseményei megszűntek számára, tér és idő összekeveredett, s mind többször hitte, hogy Magyarországon van. Múltjához megtérve halt meg 1957. február 13-án.

\*

Utolsó megjelent írásának, szülőföldjéről és ifjúkoráról szóló emlékezéseinek záró soraiban Jászi megkísérel választ adni pályája gyakorlati sikertelenségének kínzó kérdésére. Anélkül, hogy Károlyit emlitené — ez az írás még barátságuk emlékének „elfojtása” idején keletkezett —, voltaképp már itt is vele hasonlítja össze magát, mikor, különbséget téve a napi harcok a „ravasz taktika” *gyakorlati politikája* és az *elvi politika* között, „mely a mátt kevésbé fontosnak érzi, mint a holnapot”, erre az eredményre jut: „Az igazi államférfi a két politika között élő szintézist tud teremteni, ésszerű mértéket tartva a kettő között. Ez a nagyság nem adatott meg nekem, és ezzel kell magyaráznom részben annak okát is, hogy politikám torzó maradt”.<sup>61</sup>

Itt kell keresnünk a két férfi közti különbségek és ellentétek egyik lényeges magyarázatát. Igaz, végeredményben Károlyinak sem sikerült „élő szintézist” teremteni eszméi és a reálpolitika között, de *önként* ő soha nem mondott le erről, sőt, egész élete egyetlen meg-megújuló erőfeszítés volt éppen ebben az irányban. Szerencsésebb külső adottságok mellett talán képes is lett volna ilyen szintézisre. Jászival ellentétben, ő még eszméit is mindig kész volt felülvizsgálni, ha úgy látta, hogy azok ellentétbe kerültek a kor, a reálpolitika követelményeivel.

Ha Jászi számára az elvek fontosabbak voltak a barátságánál, Károlyinál az „élő szintézis” keresése mind az elveket, mind a barátságot megelőzte.

Szétválásuk tehát szükségszerű és történelmileg releváns fejlemény volt. Példaszerűen tanulságos annyiban, hogy a baloldal két elvileg lehetséges, ellentétes irányú útját választották, s járták végig, tisztán, következetesen, egymás és önmaguk iránt is könyörtelenül. De tragikus is, mert az a két magyar politikus, aki a tizes években minden progresszív, jó nemzeti erőt maga köré tudott tömöríteni, e szétvált út két végpontján magányosan és keserűen fejezte be életét.

<sup>61</sup> I.átóhatár (München) 1955. márc—ápr., 140.